

3-4

2015

editorial

Miroslav VEPŘEK

studie

a články

Roman SUKAČ – Praslovanský akut

Petr NEJEDLÝ – K interpretaci středověkých latinsko-českých slovníkových ekvivalentů

Lukáš ZÁBRANSKÝ – Jazykový obraz smrti Edvarda Beneše v českém tisku v kontextu JOS dalších významných československých prezidentů

Radoslav VEČERKA – Hlaholice v písemnictví středověké Evropy

Aleš BIČAN – Fonologický lexikální korpus češtiny a slabičná struktura českého slova

Milada HIRSCHOVÁ, Jindřiška SVOBODOVÁ – Verbální agrese v politickém diskursu

varia

Denisa JENSENOVÁ – Rehabilitace *Modlitby proti ďáblu*

Kateřina MARTINOVÁ – Vývoj významu českého dativu očima španělského lingvisty

Lukáš ZÁBRANSKÝ – Slovo o Slovu. K jubileu časopisu Staroslověnského institutu v Záhřebu

Vít BOČEK – Agathon Koníř. 130. výročí narození českého jazykovědce

Bohemica Olomucensia

Bohemica Olomucensia

Časopis pro bohemistická a mezioborová studia

Ročník 7 (2015)

Číslo 3–4 – Linguistica

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře udělené roku 2015 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, programu V. Excellence ve vzdělávání, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci: Podpora časopisů vydávaných na FF UP.

Obsah

5 Miroslav Vepřek – Editorial

Studie a články

- 9 Roman Sukač – Praslovanský akut
- 20 Radoslav Večerka – Hlaholice v písemnictví středověké Evropy
- 32 Petr Nejedlý – K interpretaci středověkých latinsko-českých slovníkových ekvivalentů
- 45 Aleš Bičan – Fonologický lexikální korpus češtiny a slabičná struktura českého slova
- 60 Lukáš Zábranský – Jazykový obraz smrti Edvarda Beneše v českém tisku v kontextu JOS dalších významných československých prezidentů
- 79 Milada Hirschová, Jindřiška Svobodová – Verbální agrese v politickém diskurzu

Varia

- 101 Denisa Jensenová – Rehabilitace *Modlitby proti ďáblu*
- 103 Kateřina Martinová – Vývoj významu českého dativu očima španělského lingvisty
- 107 Lukáš Zábranský – Slovo o *Slovu*. K jubileu časopisu Staroslověnského institutu v Záhřebu
- 111 Vít Boček – Agathon Koníř

Editorial

Miroslav Vepřek

Je dobrou tradicí olomoucké jazykovědné bohemistiky, že ve svém odborném zaměření vyváženým způsobem uplatňuje diachronní a synchronní přístup. Na tuto tradici navazuje i toto dvojčíslo našeho časopisu, které laskavý čtenář právě otevírá.

Rubriku *Studie a články* zahajuje svým příspěvkem Roman Sukač, který podává suverénní přehled dosavadních názorů na praslovanskou (a zčásti i indoevropskou) akcentaci a posléze též uvádí vlastní analýzu. Tato studie mimo jiné představuje nový pohled na specifika praslovanské intonace a její reflexe v současných slovanských jazycích. Pro bohemistiku samotnou jsou též velmi podnětné úvahy o příčinách tzv. moravské krátkosti, jež je dána do širších souvislostí a vysvětlena pravidelným jazykovým vývojem.

Stať Radoslava Večerky, doyeně české paleoslovenistiky, se zabývá fenoménem hlaholského písma. Jedná se o téma, kterému se již v odborné literatuře dostalo tolikerého zpracování, že badatelům, kteří se dokážou v kompletní literatuře předmětu bez obtíží pohybovat, patří velký obdiv. Můžeme konstatovat, že ani v současnosti nezůstávají otázky nejstaršího slovanského písma stranou pozornosti, publikovány jsou dílčí studie, monografie pojednávající o hlaholici jako celku a podávající nové teorie o jejím původu i kompendia sloužící nejen jako studijní příručky (viz například v předloňském roce vydaný *Uvod u hlaholsku paleografiju I* chorvatského badatele Matea Žagara).

Studie Petra Nejedlého je věnována 10. výročí úmrtí významného paleoboemisty Emanuela Michálka. Tento vynikající český diachronní lingvista zabývající se zejména analýzou staročeské slovní zásoby (připomeňme jeho práce o Klaretových slovnících, o staročeském právním lexiku aj.) a dlouholetý člen autorského kolektivu *Staročeského slovníku* je uctěn statí, která je věnována nové interpretaci některých nejasných staročeských lexémů.

V oboru fonetiky a fonologie si již vydobyl renomé mladý brněnský lingvista Aleš Bičan (velmi ceněná je mimo jiné jeho monografie *Phonotactics of Czech* vydaná prestižním vydavatelstvím Peter Lang ve Frankfurtu nad Mohanem v roce 2013). Pro náš časopis sepsal studii zabývající se problematikou slabičné struktury českých slov v kontextu korpusové lingvistiky, jež přináší mimo jiné nové podněty pro kvantitativní zkoumání češtiny. Pro autora je příznačné, že jeho erudice vychází nejen z výborné znalosti moderních lingvistických přístupů, ale též „klasické“ indoeuropeistiky, kterou uplatňuje také ve svých pracích etymologických.

S potěšením otiskujeme studii Lukáše Zábranského, absolventa olomoucké jednooborové bohemistiky, jenž v současnosti působí na univerzitním pracovišti

v Hradci Králové. Ve svých dřívějších pracích se Zábranský orientoval především na analýzy staroslověnštiny – ceněné jsou zejména jeho práce o kompozici v nejstarším slovanském spisovném jazyce. Aktuální studie je však věnována problematice podstatně novějšího jazykového stadia. Na základě metodologického východiska založeného na principech kognitivní lingvistiky podává analýzu „jazykového obrazu světa“ publicistických textů zabývajících se úmrtím československého prezidenta Edvarda Beneše.

Poslední studii v tomto dvojčísle sepsaly autorky, které vykazují taktéž těsnou spojitost s bohemistickým pracovištěm Filozofické fakulty UP v Olomouci. Milada Hirschová zde dlouhá léta působila jako významná členka katedry (oboustranně oceňovaná spolupráce je však rozvíjena i v současnosti – Milada Hirschová je členkou oborové rady doktorského studijního programu Filologie, oboru Český jazyk a školitelkou několika doktorandů), Jindřiška Svobodová je kmenovou pracovnící katedry. Studie věnující se analýze politického diskurzu především z pohledu pragmatiky je cenným příspěvkem identifikujícím principy agrese v nejrůznějších typech sledovaných textů. Zřejmě je však příliš optimistické doufat v extralingvistický přesah této stati v podobě kultivace úrovně veřejných komunikátů našich politických činitelů.

V rubrice *Varia* čtenář nalezne recenze a zprávy, o něž se autorsky rovným poměrem podělili tvůrci domácí z FF UP (Denisa Jensenová a Kateřina Martinová) a naši spolupracovníci z jiných institucí (Vít Boček a Lukáš Zábranský). Lukáš Zábranský se věnuje jubileu významného záhřebského paleoslovenistického časopisu *Slovo*, Vít Boček připomíná neprávem pozapomenutého českého lingvistu Agathona Koníře.

Doufáme, že dvojčíslo uzavírající sedmý ročník časopisu *Bohemica Olomucensia* přináší nejen inspirační badatelské podněty, ale též polemické impulsy, přispívající k vývoji jazykovědného diskurzu.

Studie a články

Praslovanský akut

Roman Sukač

Rekonstrukce praslovanštiny vede kromě hláskového, morfologického a lexikálního systému také k rekonstrukci původní akcentuace. V terminologii starořecké prozódie rozlišujeme jako základní praslovanské intonace akut a cirkumflex. Jaký byl ovšem jejich intonační průběh, to nebylo nikdy příliš jasné, neboť rekonstrukce nám neumožňuje přímé akustické ověření těchto intonací. Klasická historická jazykověda a akcentologie od dob Meilleta (Meillet 1922) předpokládala, že akutová intonace byla stoupavá, cirkumflexová intonace pak klesavá.¹ Obě intonace měly pokračovat z baltoslovanského a indoevropského období. Důkazem pro toto tvrzení bylo víceméně mechanické srovnávání intonačních poměrů příbuzných jazyků. Tak například v praslovanských skupinách TORT měly původní akutové slabiky vykazovat přízvuk v ruštině na druhé slabice plnohlási: *voróna*; čeština pak měla vykazovat délku: *vrána*; srbština-chorvatština pak krátkou klesavou intonací: *vrāna*, vše z původního **vōrna*. Praslovanský cirkumflex se měl v TORT skupinách reflektovat jako ruský přízvuk na první slabice: *gólovu*, jako krátkost v češtině *hlavu* a jako dlouhá klesavá intonace v srbštině-chorvatštině *glāvu* z původního **gālvō*. Poměrně úspěšně se tak daly srovnávat intonační poměry ve zděděné slovní zásobě. Oporou pro tvrzení, že tyto intonace pokračují z baltoslovanštiny, bylo srovnávání příbuzných slovanských tvarů s tvary litevskými. Litevština má rovněž intonace označené jako akut a cirkumflex. Tak akutové **vōrna* mělo odpovídat litevské akutové intonaci *vārna*, cirkumflexové **vēlkō*, reflektované v srbském-chorvatském *vūk*, mělo paralelu v litevském *vilkas*. Příliš se neřešila skutečnost, že litevský akut a cirkumflex jsou na rozdíl od akutu a cirkumflexu praslovanského intonačně obrácené: litevský akut je klesavý a cirkumflex je stoupavý. Důvod znám nebyl.

Rekonstrukce intonačních poměrů šla ještě dále. Byly nacházeny intonační paralely mezi řeckými a litevskými tvary, např. řecké *alfē* „mzda“, litevské *algà* (akut na koncové slabice zkrácen), řecké *alfēs* a litevské *algōs*. Akut a cirkumflex pak byly považovány za původní praindoevropské intonace (Hirt 1929: 199–208).

Data ovšem neposkytovala vždy jasné a jednoduché vysvětlení. De Saussure v roce 1896 popsal litevský jev, kdy přízvuk z cirkumflexové slabiky v určitých tvarech přešel na následující slabiku akutovou. Tím měl být vysvětlen rozdíl mezi litevskými tvary *vārna* a *rankà* „ruka“, z původních tvarů **várnā*, **rankā* („ā“ zde znamená akutovou nepřízvučnou slabiku). De Saussureův zákon byl nalézán také

¹ Klasická baltoslovanská akcentologie se formovala především v 1. polovině 20. století (viz Belić 1914; Lehr-Spławiński 1917 a 1918; Wijk 1923).

ve slovanských jazycích, např. ruské *ruká* z údajného **rǫkâ* oproti *ríku*. Téměř veškeré pravostranné posuny přízvuku ve slovanských jazycích tak bylo možno vysvětlit právě de Saussureovým zákonem. Levostranné posuny přízvuku byly vysvětlovány Hirtovým zákonem, kdy se přízvuk měl z koncové slabiky přesouvat na kořenovou akutovou slabiku, a to jak v baltských, tak i slovanských tvarech, např. staroindické *dhūmá-* oproti litevskému *dūmai* a praslovanskému **dǫmъ*. Oba zákony se v 1. polovině 20. století staly pilíři klasické slovanské akcentologie. Bylo možné jimi vysvětlit takřka jakékoliv pohyby přízvuku.

Posledním klíčem do systému jednoduchých vysvětlení praslovanské akcentuace byl koncept metatonii. Metatonie znamená změnu intonace. Ke změnám původních intonací na nové intonace mělo docházet koncem praslovánštiny, patrně někdy v období 10. století, kdy zanikaly jery a praslovanský akcentuační systém se rozpadal. Původní akutová intonace se měla měnit na neocirkumflexovou a původní cirkumflexová na neoakutovou. Intonace se měly „přepólovat“.

Důvodem měla být změna slabičné struktury. Jelikož podle doktríny klasické akcentologie máme za stoupavou intonaci v češtině délku a za klesavou intonaci krátkost, bylo lehké vysvětlit pomocí metatonii neočekávané paradigmatické tvary, např. staročesky *noha*–*nóh*, *strana*–*strán* (v genitivu plurálu délka za údajný neoakut vzniklý v důsledku ztráty koncového jeru) nebo české *vrána*–*vran*, *kráva*–*krav* (v genitivu plurálu krátkost za údajný neocirkumflex vzniklý rovněž v důsledku ztráty koncového jeru). Takzvané náhradní dloužení v nominativu singuláru maskulin bylo rovněž interpretováno jako délka za neoakut vzniklý po ztrátě jeru: česky např. *kůň*, *kůl*, *stůl*, *vůl* atd. Systém praslovanské akcentuace a její další vývoj tak dostal pevnou podobu. Odchytky od tohoto systému, např. jihozápadočeské *kůš* oproti *koš* nebo staročeské *zíma*–*zim* byly vykládány jako lokální varianty bez bližšího vysvětlení. Všemocné metatonie a de Saussureův zákon zdomácněly v klasické akcentologii 1. poloviny 20. let. V české lingvistice přetrvaly až do století následujícího (viz Lamprecht 1987 a Balhar 2005).

Další vývoj poznání a pečlivé studium dat ovšem ukázalo jiný stav. Již Kuryłowicz (Kuryłowicz 1932) ve svých analýzách odmítl pokračování řecké akcentuace jako pokračování praindoevropského stavu. Také povrchní korespondence litevského a řeckého akutu a cirkumflexu jsou iluzorní, neboť toto srovnání je jednak omezeno na limitovaný počet dat, jednak se porovnávají různé typy intonací. Řecký akut není totéž, co litevský akut, a řecký cirkumflex má také jiný původ než cirkumflex litevský (například kontrakční *fáos* > *fōs*). Vztah akutu a cirkumflexu v řečtině je rovněž podmíněn tříslabičným pravidlem. Akut a cirkumflex se vyskytují pouze na posledních třech slabikách. Jestliže je poslední slabika krátká, akut musí být na předposlední slabice. Cirkumflex je omezen pouze na poslední dvě dlouhé slabiky. Litevské a řecké intonace jsou tedy výsledkem vnitřního vývoje obou jazyků. Pro samotnou praindoevropštinu pak nejsme schopni jakékoliv intonace rekonstruovat. Navíc se v morfonologickém systému praindoevropštiny

jako dominantní ukazuje interakce silového přízvuku a ablautu (u atematických substantiv a sloves).²

Nové směry praslovanské akcentologie jsou spjaty především s prací Christiana Stanga (Stang 1957),³ moskevské akcentologické školy pod vedením V. A. Dyba (Dybo 1981) a holandské školy (Kortlandt 1975).

Jak ukázal Stang, de Saussureův zákon nefungoval ve slovanských jazycích a je specifický pouze pro litevštinu. Všechna substantiva a slovesa lze v praslovanštině rozdělit do tří akcentuačních paradigmat (AP): APa **kōrva*, *kōrvy* (barytona s akutovou intonací), APb **ženà*, *ženỳ* (oxytona s krátkou stoupavou intonací) a APc **stornà*, *stornỳ*..*stōrnq* (mobilia s cirkumflexovou intonací na první slabice v určitých pádech a přízvučnou koncovkou v jiných pádech). Neoakut nevznikl metatonii, ale retrakcí přízvuku z koncového jeru nebo z nepočátečního vokálu s klesavou intonací (viz níže). Reflexe neoakutu nacházíme hlavně v jihoslovanských dialektech (čakavština). Neocirkumflex není praslovanskou intonací, ale jedná se o specifický vývoj pouze ve slovinštině, např. genitiv plurálu **žābv* > *žāb*. Akut je tedy typickou intonací paradigmat s konstantním kořenovým přízvukem.

Z praslovanských akcentuačních zákonů jsou nejdůležitější dva: Dybův a Stangův. Dybovým zákonem vzniklo akcentuační paradigma APb. Předpokládá se, že existovala (po oddělení jazyků baltských) dvě původní slovanská akcentuační paradigmat: paradigma s přízvukem fixovaným na kořeni (API) a paradigma s mobilním přízvukem (APII). V API se rozlišovaly dva podtypy: akutový, např. **lāpa* „tlapa“ a cirkumflexový, např. **žēna*. Tyto dva typy ale (na rozdíl od jazyků baltských) neexistovaly u typu APII, kde u tvarů s přízvukem na kořeni byl pouze cirkumflex, např. *golvā*-*gōlvq*. Akutové mobilní tvary byly neutralizovány do podoby patrně krátké stoupavé intonace. Tato intonace se šířila i do typu API, kde neutralizovala cirkumflexové kořeny, např. **žēna* > **žēna*. Následoval posun přízvuku doprava **žēna* > **ženà*. Původní paradigmat se stálým přízvukem na kořeni se tak rozštěpilo na paradigma se stálým přízvukem na kořeni a akutovou intonací a na paradigma se stálým přízvukem na koncové slabice s intonací, která byla patrně krátká. Vzniká tedy oxytonové paradigma. Pokud byla nová přízvučná slabika dlouhá, např. **vōljā* > **voljā*, došlo k retrakci přízvuku doleva. Nová přízvučná slabika se pak změnila na neoakutovou (Stangův zákon)

² Standardní model, dnes obecně přijímaný, viz např. Fortson 2005: 103–113.

³ Kritika Stanga byla zpočátku negativní, např. Kuryłowicz 1958 v druhém vydání *L'accentuation des langues indo-européennes*. Detailněji ke kritikám Stanga viz Vermeer 1998: 241–243. Z české jazykovědné komunity se do tábora Stangových odpůrců a velebitelů Kuryłowicz zařadil Karel Horálek (1961: 376): „Stang ist kein Sprachwissenschaftler, der sich selbst um die Bildung einer neuen Konzeption bemüht [...]verlässt sich vor allem auf das Belegmaterial und verarbeitet es hauptsächlich klassifikationsmässig.“ Historie ovšem dala za pravdu Stangovi. Kuryłowiczovy akcentologické teorie upadly takřka v zapomnutí. Ke zhodnocení Stangova přínosu viz Vermeer 1998.

**vŏlja*, slovinsky *vólja*, srbsky-chorvatsky *vŏlja*, stč. *vóle* > *vŭle*, podobně *kŭže*, *vŭně* (přízvučný vokál měl krátkou stoupavou intonaci, která byla později v češtině a slovenštině prodloužena: **wŏlā* > *vŏlja* > *vŭle* podle tzv. Kortlandtova pravidla (Kortlandt 1983). Dybův zákon také vyvolal kvantitativní kontrast v kořenových slabikách. Přízvuk se totiž mohl posunout jak z krátké slabiky, tak ze slabiky dlouhé. Dybovým zákonem se tyto slabiky staly předpřízvučné a zachovaly kvantitativní kontrast, viz české *tráva*, *touha*, *kroupa*, *liška*, *díra* proti *žena*, *koza*, *pila*, *ruda*. Původní substantiva s cirkumflexem mají obecně v češtině krátkost: *zima*, *strana*, *hlava*, *noha*...

Baltoslovanský akut byl patrně foneticky ráz.⁴ Důkazy pro něj máme v podobě Hirtova a Winterova zákona. Hirtův zákon, který dominoval v klasické akcentologii, má stále své oprávnění, došlo jen ke zpřesnění jeho mechanismu. Jestliže slovo obsahovalo indoevropský kořen zakončený na laryngální kodu, pak v baltoslovanštině došlo k retrakci přízvuku z předchozí slabiky právě na tuto kořenovou: **dʰuH-mós* > **dūmos*. Staroindičtina ukazuje původní stav *dhūmá-*. Litevské *dūmai*, srbské-chorvatské *đīm* a další slovanské paralely nám dovolují rekonstruovat praslovanské akcentuační paradigma APa, tedy se stálým přízvukem a akutem na kořeni **dŭmъ*. Praslovanský akut s litevskou oporou nám pak umožňují stanovit akut také v baltoslovanštině, viz uvedené **dūmos*. Winterův zákon říká, že pokud vezmeme určitá baltská a slovanská data s akutem, pak tento akut se objevuje také před původními indoevropskými znělými konsonanty, např. **porgos* > srbsky-chorvatsky *prǎg*, rusky *poróg*, litevsky *pėrgas*, baltoslovansky pak **pōrgos*. Jestliže se akut objevuje u kořenů zakončených na koncovou laryngálu (Hirtův zákon), která je foneticky interpretována jako ráz, u Winterova zákona se musí jednat o totéž. Před rekonstruovaným znělým konsonantem byl ráz nebo glotalický uzávěr. Logicky pak vyplývá, že baltoslovanský akut je vlastně glotalizace, nikoliv stoupavá nebo klesavá intonace. Můžeme tedy baltoslovanské tvary zapisovat jako **duʼmos*, **porʼgos*. Baltoslovanský cirkumflex je pak jen prostá nepřítomnost baltoslovanského akutu.

Praslovanský akut je glotalizace, která přecházela v krátkou stoupavou intonaci (Kortlandt 1983). Kortlandtovým pravidlem také dochází k prodloužení původní akutové slabiky v některých slovanských jazycích např. **glīna*, **grīva*, *(j)āma, **kōrva*, **līpa*... > česky. *hříva*, *jáma*, *kráva*, *lípa*... Toto prodloužení je omezeno pouze na české dialekty v užším slova smyslu a na horní lužickou srbštinu (*kruwa*). Délka v *kráva* je pouze česká a lužicko srbská: *kruwa*, zatímco na Moravě je *krava*, ve slovenštině *krava*, polsky je *krowa*. Délka za praslovanský akut musí být v českých dialekttech *sensu stricto* tedy sekundární. Pokud by byla primární, museli bychom předpokládat masivní krácení na zbylém slovanském teritoriu, jak to dělala klasická akcentologie. Pro tento předpoklad však chybí jakákoliv fonetická

⁴ Přehledně Sukač 2013c.

opora. Důkazy praslovanského akutu jako dlouhé intonace v některých přejímkách, jako například finské *määrä* < **měra*, jsou dnes považovány za přejímky ze severoruských dialektů, které prošly specifickým vývojem (Vermeer 1992: 121).

Výše uvedené Kortlandtovo pravidlo předpokládá prodloužení praslovanského akutu v češtině. Akut, který byl původně zděděnou glotalizací, se vyvinul do krátké stoupavé intonace. Ta se foneticky prodlouží daleko lépe. Prodloužení mělo být omezeno na dvojslabičné tvary. Měli bychom tedy vedle tvarů *hlína*, *kráva*, *sláma* pozorovat také jiné dlouhé dvojslabičné tvary s původním akutem (feminina a-kmeny).⁵ Tomu ovšem odporují výše krátké tvary *piha*, *pěna*, *hnida*, *niva*, *duha*, také *jikra*, *jiskra*, *řepa*, *ryba*, u kterých rekonstruueme praslovanský akut. Očekávanou délku sice nacházíme v jihozápadočeských dialektech – *pína*, *plíva*, *slína*, *hńída*, *jískra*, *jíkra*, *douha*, *rejba*, také v přechodovém pásu českomoravských dialektů – *pína*, *plíva*, *slína*, *kúpa*, ve východočeských dialektech *kníha*, *slína*, většina českých dialektů odráží tvar *řípa* (Balhar 2005: 95). Jestliže srovnáme data se staročeským stavem, pozorujeme kvantitativní dublety tam, kde má standardní čeština krátkost: *čěsta/ciesta* (Nedvěďová: 39), *pěna/piena* (Nedvěďová: 40), *pleva/plěva* (Nedvěďová: 40), *ryba/rýba* (Nedvěďová: 39), *slína/slína* (Nedvěďová: 40), *kníha*, *múka*, *vieška*, *níva*, *ščika* (Klaret).⁶

Moravské dialekty mají ovšem za akut krátkost: *baba* (Mistř., Urč., Dol., Valaš., Nechv., SlavBuč.) *baňa* (Mistř., Urč., Valaš.), *blána* (Keleč., Dol., Valaš.), *březa* (Mistř., Karl., Dol., Valaš., Utěš.), *diňa* (Dol., SlavBuč.) / *dyňa* (Spál.), *draha* (Valaš., Nechv.), *hlíva* (Keleč., Valaš.), *hlína* (Dol., Nechv.) / *hlěna* (Urč.), *hruda* (Mistř., Karl., Dol., Valaš., Utěš.) / *hróda* (Urč.), *jama* (Karl., Nechv., Utěš.), *hřyva* (Keleč.) / *hrěva* (Urč.) *huba* (Keleč.), *klada* (Karl., Dol., Nechv., Utěš.) / *kłada* (Valaš.), *kěta* (Urč.) / *kyta* (Valaš.), *koža* (Dol.), *krava* (Utěš.), *lépa* (Urč.), *lípa* (Karl., Dol.), *misa* (Dol.), *para* (Mistř., Dol., Valaš.), *rana* (Urč., Karl., Dol., Valaš., SlavBuč., Utěš.), *siya* (Mistř.) / *syta* (Keleč.) / *sila* (Karl., Dol., Valaš., SlavBuč., Utěš.), *slíva* (BartSlov.: 383) / *slivy* (Valaš.) / *slěva* (Urč.), *smola* (Karl., Dol., Utěš.), *vrana* (Mistř., Urč., Karl., Dol., Valaš., Nechv., SlavBuč., Utěš.), *žaba* (Keleč., Mistř., Karl., Dol., Valaš., Nechv., SlavBuč., Utěš.), *žila* (Dol., Utěš.) / *žiya* (Mistř.), *žyla* (Keleč.) / *žěla* (Urč.), *žlaza* (Karl.).⁷ Situace se dále zkomplikuje, pokud se podíváme na některé pádové tvary uvedených dvojslabičných a-kmenů. Zjistíme, že Nsg a Gpl, tedy pády s koncovou alternací vokál–nula, se liší kvantitou: *kráva–krav*, *hlína–hlín*, *slína–slín*. Stejný problém s disperzí kvantity je i v moravských dialektech. Nacházíme *krava–krav*, ale i *kráva–kráf*, ve slezských *krova–kruv* se starou reflexí délky

⁵ Následující analýza podrobněji v mém článku (Sukač 2013a).

⁶ Srov. Nedvěďová v oddílu Literatura. Autorovi bylo povoleno tuto práci užívat.

⁷ Mistř. = Malina 1946; Urč. = Kopečný 1977; Valaš. = Kazmír 2001; Nechv. = Bělič 1947; SlavBuč. = Gregor 1959; Keleč. = Králík 1984; Dol. = Bělič 1954; Spál. = Ondřej 2007; Karl. = Svěrák 1957; BartSlov. = Bartoš 1905–1906.

v „u“, a také ve slovenštině *krava*–*kráv*, *hlina*–*hlín*, *slina*–*slín* ale *sláva*–*sláv*. Pokud chceme tyto jevy vysvětlit, musíme se jednak vrátit k původnímu paradigmatickému zařazení těchto substantiv, jednak musíme tyto sledovat na dostatečném počtu dat.

Substantiva, která původně patřila do jednoho akcentuačního paradigmatu, mají tedy různou kvantitu při současné flexi, zvláště v klíčových pádech Nsg–Gpl: *kráva*–*krav*, *hlína*–*hlín*, *slína*–*slín*. Slovenština má naproti tomu krátký Nsg, ale dlouhý Gpl: *krava*–*kráv*, *hlina*–*hlín*, *slina*–*slín*. Ze západoslovanských jazyků jsou čeština a slovenština jedinými jazyky, kde pozorujeme distribuci kvantity v paradigmatu (pokud odhlédneme od některých vokálů v polštině a hornolužické srbštině, které reflektují původní délky). Tyto jevy nelze vysvětlit analogií ani nepravidelným vývojem, ale individuální inovací v jednotlivých západoslovanských jazycích.

Zdá se, že klíč k uvedeným nepravidelnostem leží v postpraslovanském ustálení přízvuku na první slabice v češtině a slovenštině. Jak čeština, tak slovenština mají fixní přízvuk a distinktivní slabičnou délku. Foneticky pak tato kombinace vede k vytváření trochejského rytmu (Bethin 1993, 1998). Jestliže se praslovanský akut vyvíjí z glotalizace do krátké stoupavé intonace, zcela přirozeně se pak prodlouží pod přízvukem: **kra'va* > **kráva* > *'kráva*. Rytmický systém je trochejský. Akut je v praslovanských akcentuačních paradigmatech očividně dominantní – celé APa obsahuje substantiva s akutem. Cirkumflex je jen v určitých pádech v mobilním paradigmatu a intonace v APb není nijak podstatná, neboť je důležitý přízvuk na nepočáteční slabice. Systém **kra'va* > **kráva* > *'kráva* ovlivňuje vývoj dalších paradigmat. U mobilního paradigmatu APC dochází pouze k ustálení přízvuku na první slabice **straná* > *strana*. K žádnému prodloužení nedochází, protože k němu není důvod (v tomto pádě mobilního paradigmatu není žádná intonace, která by se měla prodloužit a cirkumflex, např. v akuzativu, není stoupavou intonací). Trochejský rytmus ale ustálením přízvuku vzniká. Oxytona rovněž podléhá ustálení přízvuku na první slabice. Jelikož ale Dybův zákon způsobil kvantitativní rozdíl v předpřízvučných délkách, máme v češtině u původních oxyton paradigmatu APb zachován tento kontrast: **tráva* > *'tráva* × **ženà* > *'žena*. Prodloužení není rovněž nutné – u předpřízvučných délek se délky zachovávají a u krátkých slabiky typu *žena* není třeba nic prodloužovat. Intonace zde chybí a trochejský rytmus vzniká ustálením přízvuku.

Jakmile se ustálí přízvuk a trochejský rytmus, praslovanská akcentuační paradigmatata už neexistují. Substantiva začínají vytvářet skupiny tzv. kvantitativních paradigmat (Feldstein 2011; Sukač 2009, 2013a). Všechny dvojslabičné a-kmeny a původně dvojslabičné o-kmeny je možné do těchto paradigmat zařadit právě podle klíčových pádů. Tyto klíčové pády jsou: nominativ singuláru a genitiv plurálu pro a-kmeny (typ *kráva*–*krav*) a nominativ singuláru a genitiv singuláru pro o-kmeny (typ *stůl*–*stolu*). Jak vidíme, tyto klíčové pády jsou typické alternací

koncovky vokál–nula.⁸ Irelevantní pády jsou např. *Lpl* nebo *Ipl*, jako třeba *kravách*, *krávách*, *kravami*, *krávami*, kde dochází k alternaci kvantity, ale pro zařazení slova do paradigmatu nemají vliv. Rozlišujeme dvě základní kvantitativní paradigmat: alternující a konstantní. Alternující paradigma má dvě varianty podle toho, zda je v nulovém tvaru délka nebo krátkost. Konstantní paradigma má buď konstantní délku v klíčových pádech, nebo konstantní krátkost. Distribuce dvojslabičných substantiv (zde jen a-kmeny) podle kvantity je tedy následující:

- alternující kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou je krátký, tvar s vokalickou koncovkou je dlouhý), např. *jáma–jam*, *bába–bab*, *kráva–krav*;
- konstantní kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou je dlouhý, tvar s vokalickou koncovkou je také dlouhý (*bříza–bříz*, *hlína–hlín*, *hlíva–hlív*);
- konstantní kvantitativní paradigma (tvary s nulovou a vokalickou koncovkou jsou krátké (*ryba–ryb*, *pleva–plev*, *cesta–cest*);
- alternující kvantitativní paradigma (tvar s nulovou koncovkou je dlouhý, tvar s vokalickou koncovkou je krátký). Toto paradigma se nevyskytuje v současné češtině (ve staročeštině ano), ale můžeme ho pozorovat ve slovenštině: *brada–brád*, *cena–cien*, *hora–hôr*...

Substantiva se do kvantitativních paradigmat zařazovala postupně. Také často dochází k jejich disperzi z původních akcentuačních paradigmat do různých kvantitativních paradigmat. Proto můžeme pozorovat staročeské dublety *zima/zíma*, *strana/strána*, jihozápadočeské *kráj*, *plouh*, *rák* nebo nářeční tvary *nůž–nůža*. Neočekávané tvary tedy není třeba vysvětlovat nepravděpodobnými analogickými změnami. Také „moravská krátkost“ nevyžaduje žádné nemotivované krácení – žádné totiž nikdy nebylo. Jak bylo výše uvedeno, prodloužení pod akutovými slabikami nastalo jen v českých dialektech a v hornolужиčtině. Na zbytku západoslovanského území došlo jen k ustálení přízvuku, vzniku rytmicity a distribuci do kvantitativních paradigmat. „Moravská krátkost“ je tak jen zcela zákonitý jev přechodu původních akutových paradigmat v kvantitativní paradigma konstantní s krátkostí v klíčových pádech.

⁸ K tzv. náhradnímu dloužení o-kmenů viz Sukač 2011c. Zde ukazují, že žádné náhradní dloužení neexistovalo, ale kvantitativní poměry u o-kmenů jsou zcela v kontextu post-praslovanského nástupu rytmicity a distribuce substantiv v kvantitativních paradigmattech. K a-kmenům podrobněji viz Sukač 2013a.

Literatura

BARTOŠ, František

1905–1906 *Dialektický slovník moravský* (Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění)

BELIĆ, Alexandar

1914 *Akcentatske studije* (Beograd: Srpska kraljevska akademija)

BĚLIČ, Jaromír

1947 *Hláskosloví obce Nechvalína u Kyjova* (Praha: Slovanský ústav)

1954 *Dolská nářečí na Moravě* (Praha: ČSAV)

BETHIN, Christina Y.

1993 „Neo-Acute Length in the North Central Dialects of Late Common Slavic“; *Journal of Slavic Linguistics* 1, č. 2, s. 219–250

1998 *Slavic Prosody. Language change and phonological theory* (Cambridge University Press)

BALHAR, Jan (ed.)

2005 *Český jazykový atlas 5* (Praha: Academia)

ДЫБО, Владимир. А.

1981 *Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском* (Москва: Наука)

FELDSTEIN, Ronald. F.

2011 „Nominal Prosodic Paradigms and their Synchronic Reflexes in West Slavic“ (předneseno na 3. ročníku *International Workshop of Balto-Slavic Accentology*, Leiden 2007); in Pronk, Tijmen – Derksen, Rick (eds.): *Accent Matters. Papers on Balto-Slavic Accentology* (Amsterdam – New York: Rodopi), s. 97–108

FORTSON, Benjamin W. IV

2010 *Indo-European Language and Culture. An Introduction* (Malden, Mass.: Wiley-Blackwell)

GREGOR, Alois

1959 *Slovník nářeční slavkovsko-bučovického* (Praha – Brno: SPN)

HIRT, Hermann

1929 *Indogermanische Grammatik. Teil V. Der Akzent* (Heidelberg: Carl Winter)

HORÁLEK, Karel

1961 „Zum gegenwärtigen Stand der slavischen Akzentologie“; *Zeitschrift für slavische Philologie* 29, č. 2, s. 357–379

KAZMÍŘ, Silvestr

2001 *Slovník valašského nářečí* (Vsetín: Dalibor Malina)

KOPEČNÝ, František

1977 *Nářečí Určic a okolí* (Praha: ČSAV)

KORTLANDT, Frederik

1975 *Slavic accentuation: A study in relative chronology* (Lisse: The Peter de Ridder Press)

1983 „Linguistic Theory, Universals, and Slavic Accentuation“; *Folia Linguistica Historica* IV, č. 1, s. 27–43

1994 „From Proto-Indo-European to Slavic“; *Journal of Indo-European Studies* 22, č. 1–2, s. 91–112

2011 „West Slavic Accentuation“; in Sukač, Roman (ed.): *From Present to Past and Back. Papers on Baltic and Slavic Accentology* (Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang), s. 86–107

KRÁLÍK, Stanislav

1984 *Nářečí na Kelečsku* (Praha: Academia)

KURYŁOWICZ, Jerzy

1932 „On the Development of the Greek Intonations“; *Language* 8, č. 3, s. 200–210

LAMPRECHT, Arnošt

1987 *Praslovianština* (Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně)

LEHR-SPŁAWIŃSKI, Tadeusz

1917 *Ze studiów nad akcentem słowiańskim* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności)

1918 *O prasłowiańskiej metatonii* (Kraków: Akademia Umiejętności)

MALINA, Ignát

1946 *Slovník nářečí mistřického* (Praha: Nakladatelství České akademie věd a umění)

MEILLET, Antoine

1922 „Des innovations caractéristique du phonétisme slave“; *Revue des Études slaves* II, č. 3–4, s. 206–213

NEDVĚDOVÁ, Milada

Kvantita samohlásek ve starší češtině. Rukopis uložen v Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR. [nevydáno]

ONDŘEJ, Antonín

2007 *Nářečí Spálovská* (Spálov: Městys Spálov)

STANG, Christian

1957 *Slavonic accentuation* (Oslo: Universitetsforlaget)

SUKAČ, Roman

2009 „Paradigmatic Bridge – Accentual and Quantitative Paradigms of Czech and Slovak Feminine A-Stems“; in Dočekal, Mojmír – Ziková, Markéta (eds.): *Czech in Formal Grammar* (München: Lincom), s. 175–182

2011a „Old Czech Rhythmic Law“; in Stadnik-Holzer, Elena (ed.): *Baltische und slavische Prosodie* (Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag), s. 141–152

2011b „Moravian Accentual Paradigms“; in Sukač, Roman (ed.): *From Present To Past and Back. Papers on Baltic and Slavic Accentology* (Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang), s. 194–200

2011c „Compensatory lengthening in West Slavic“; *Zeitschrift für Slawistik* 56, č. 4, s. 417–445

2013a „Fish and its Fisherman. Paradigmatic and Derivative Length in Czech“; *Zeitschrift für Slawistik* 58, č. 1, s. 72–101

2013b „Od praslovanské akcentuace k západoslovanské prozodii (s ohledem na češtinu)“; *Slavia* 82, č. 1–2, s. 213–219

2013c *Introduction to Proto-Indo-European and Balto-Slavic Accentology* (Newcastle upon Thyne: Cambridge Scholars Publishing)

SVĚRÁK, František

1957 *Karlovícké nářečí* (Praha: SPN)

VERMEER, Willem

1992 „In the Beginning Was the Lengthened Grade. On the Continuity of the Proto-Indo-European Vowel Quantity in Slavic“; in Beekes, Robert S. P. (ed.): *Rekonstruktion und relative Chronologie* (Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck), s. 115–136

1998 „Christian Stang's Revolution in Slavic Accentology“; in Bjørnflaten, Jan I. a kol. (eds.): *The Olaf Broch Symposium. A Centenary of Slavic Studies in Norway* (Oslo: Norwegian Academy of Science and Letters), s. 240–254

WIJK, Nicolaas van

1923 *Die Baltischen und Slavischen Akzent- und Intonationssysteme* (Amsterdam: Koninklijke akademie van wetenschappen)

Resumé

The Proto-Slavic Acute Accent

Apart from the phonemic, morfological and lexical systems, the reconstruction of Proto-Slavic language includes also the reconstruction of the original accentuation. The study discusses the prominent theories that have been designed to reconstruct the form of both acute and circumflex accents in Proto-Slavic and use them to explain phonemic alternation in present Czech.

Keywords: Proto-Slavic accentuation; acute accent; circumflex accent; phonemic alternation

Mgr. Ing. Roman Sukač, Ph.D.

Ústav bohemistiky a knihovnictví – oddělení lingvistiky

Filozoficko-přírodovědecká fakulta

Slezká univerzita v Opavě

Masarykova tř. 343/37

746 01 Opava

roman.sukac@fpf.slu.cz

Hlaholice v písemnictví středověké Evropy

Radoslav Večerka

Už nejstarší autor traktátu o slovanském písmu (z počátku 10. století), bulharský mnich („černorizec“) Chrabr, napsal mimo jiné: „Slované dříve, dokud byli ještě pohané, neměli zajisté knihy ani písmo, nýbrž počítali a hádali s pomocí črt a vrubů. Když však byli pokřtěni, snažili se psát slovanskou řeč římskými a řeckými písmeny bez úpravy.“ Lze tedy podle těchto slov připustit sice existenci nějakých písemných záznamů slovanské řeči ještě před Konstantinem a Metodějem, ale to mohly být nanejvýš jen zápisy pořizované k osobní, individuální potřebě jednotlivých misionářů. Nezahajovaly tedy souvislou literární tradici. Zmínka o „črtách a vrubech“ přitom neobsahuje odkaz na písmo runové, jak se to někdy v odborné literatuře předpokládalo. Chrabr sám konečně uvádí přímo Konstantina Filosa jako tvůrce slovanské abecedy: „Potom však Bůh... smiloval se nad slovanským rodem a poslal mu svatého Konstantina Filosa, zvaného Cyril, muže spravedlivého a pravého. A ten pro ně vytvořil 38 písmen.“¹

Další domněnky o předcyrilometodějském písmu u Slovanů otevřela tzv. „ruská teorie“ opírající se o jednu pasáž v starobylém Životě Konstantinově. Líčí se v ní, jak Konstantin našel při své cestě po černoomořském pobřeží na Cherson „evangelium a žaltář psané ruskými písmeny“. Různé varianty ruské teorie lze však opřít jen o málo fakt zcela jednoznačných. Proto má v současné slavistice pouze okrajové postavení.

Dílčí záznamy hospodářského rázu, početné číselné údaje nebo zápisy osobních jmen apod., pořizovali ovšem Slované nebo ti, kdo jejich jazykové projevy zapisovali, už dávno před cyrilometodějskou misí na Velkou Moravu. Příkladem mohou být třeba jména slovanských poutníků zapisovaná latinkou do tzv. Cividalského evangelia v 8. a 9. století.

Nejstarší staroslovenské památky se však objevují v zápisech dvou různých písem: hlaholice a cyrilice. Po dlouhých analýzách příslušných fakt nyní zcela převládá (už od dob Šafaříkových, od 1858) přesvědčení, že Konstantin vytvořil jako originální písmo hlaholici již při přípravě velkomoravské mise v Byzanci. Pro původnost hlaholice svědčí jednak větší stáří památek jí psaných, jednak to, že právě ona je doložena na našem území (na Velké Moravě a v přemyslovských Čechách), a konečně že je to písmo reflektující některé specifické jazykové znaky starých dialektů ze soluňského okolí, když přece právě ze Soluně pocházel její tvůrce Konstantin (Cyril) Filosof: Hlaholská litera „ja“ odpovídá jak cyrilskému (a slovansky etymologickému) „ja“, tak i hláskám 'a/ja. (Ve školském užití

¹ Citáty z Chrabra podle edice D. Bartoňkové a R. Večerky (2011: 324–325).

staroslověnštiny se výslovnost „ja“ dnes od etymologického 'a/ja rozlišuje, i když hlaholice vykazuje ve výslovnosti graficky jejich nářeční splynutí.)

Cyrilice, která je tedy názvem vlastně matoucím, vznikla nesporně až po hlaholici, nejspíš ještě koncem 10. století v Bulharsku v církevní oblasti už jednoznačně orientované byzantsky. Je založena na převzetí 24 písmen řecké uncíaly, které však musely být doplněny o 18 dalších grafémů, jichž se v řecké abecedě k označení specificky slovanských fonémů tehdy nedostávalo. S domácím užíváním cyrilice se v českých zemích většinou nepočítá. Jen v 11. století při starých kontaktech s kyjevskou Rusí pronikaly možná některé cyrilicí psané památky ruského původu do Sázavského kláštera, například církevněslovanský evangeliář, který byl dodatečně ve 14. století knižně spojen s hlaholicí psaným kodexem zvaným Remešský evangeliář. Nejistý předpoklad cyrilice v ojedinelém lexikálním doložení obsahuje Martyrologium Adonis z konce 11. století v Rajhradských zlomcích (Horálek 1970); pozdější Levinský nápis (Mareš 1953) bez jasnějších souvislostí kulturních a literárních.

Termín staroslověnština zavedl do české slavistiky J. Polívka ve Slovanském sborníku 1883. Posléze byly objevovány její postupně nejstarší vývojové fáze.

Dnes se pokládá za časově nejstarší tzv. a) Prastaroslověnština (soluňská staroslověnština), do níž Konstantin přeložil ještě v Byzanci v přípravách na velkomoravskou misií evangeliář (nebo jeho část).

b) Moravská staroslověnština, jejíž jazykový standard by měl být reprezentován tzv. Kyjevskými listy, nejstarším dosud známým textem psaným staroslověnsky hlaholicí. O rukopisném doložení památky existuje rozsáhlá literatura předmětu a množství domněnek a názorů značně navzájem různorodých. Dlouho převládalo Jagičovo přesvědčení, že jde vlastně až o český opis velkomoravské předlohy. Jagič chápal slovní jednotku Kyjevských listů rovanije, známou z tohoto staroslověnského textu, jako jediný jazykový doklad (tzv. protograf), za grafickou chybu místo údajně původnějšího darovanije „munera“, v němž prý bylo původní da- při opisování rukopisu na české půdě technicky setřeno. Nověji však bylo slovo rovanije se stejným významem objeveno v ruském opise textu česko-církevněslovanského původu, a bylo tak uznáno za lexikálně už nepodezřelou domácí stsl. výpůjčku ze sthn. arvani (srov. v této souvislosti za náslovné etymologické art-/olt- též severoslovanskou střidnici rot- s charakteristickým -o-). Nověji jsem našel přesvědčivé důvody pro to, že Kyjevské listy jsou cyrilometodějský protograf z 9. století (1988, 1993).

Někdy se mluví o širší lokální variantě staroslověnštiny moravské jako o „staroslověnštině moravsko-panonské“, neboť se jí v letech 869–873/874 užívalo v teritoriálním kontaktu Panonie s Moravou. Sama panonská varianta je sice fakticky doložena teprve o více než sto let mladším rukopisem psaným latinkou a zvaným Frizinské zlomky/památky, ale první a třetí z nich obsahují zpovědní formule přeložené ze staré horní němčiny. Ty vycházejí už z pastorační činnosti

předcyrilometodějské a jazykově představují v podstatě starou slovinštinu se stopami staroslověnštiny, kdežto druhý zlomek obsahuje tzv. výzvu k pokání (tj. homilii), je založen na literární fázi cyrilometodějské a jazykově reprezentuje vlastně staroslověnštinu.²

c) Klasická (kanonická) staroslověnština (staroslověnština bulharsko-make-donské redakce) je výborně doložena řadou rukopisů z konce 10. a 11. století. Z nich jsou hlaholici psány tzv. „velké hlaholské památky“: kodexy Zografský³ obsahující čtveroevangelia (tetraevangelia), dále Marianský,⁴ zase čtveroevangelíní, pak Assemanův⁵ s textem evangeliáře (tj. úryvků z evangelií určených k liturgickému předčítání při sobotních a nedělních mších), též žaltář zvaný Psalterium Sinaiticum,⁶ pak Euchologium Sinaiticum⁷ neboli Modlitebník Sinajský obsahující modlitby, penitenciál (texty církevně právní a služební (liturgiarius), a konečně (Glagolita) Cložův (též jen Clozianus)⁸ obsahující homilie.

Kromě toho jsou známy některé tzv. „malé hlaholské památky“: Ochridské hlaholské listy,⁹ zlomek aprakos-evangelia, dále Bojanský palimpsest,¹⁰ torzo aprakos-evangelia zapsaného asi koncem 11. století hlaholici, která však byla později (asi ve 12.–13. století po nedokonalém vymazání hlaholského písma) nahrazena textem cyrilským, Zografský palimpsest,¹¹ zase torzo aprakos-evangelia, jehož původní hlaholské písmo bylo rovněž zprvu vymazáno a nahrazeno novým textem opět v písmu hlaholském, Sinajský palimpsest,¹² list aprakos-evangelia zapsaného hlaholici asi v 11. století jako starší podklad pod mladším, asi z 12. století pocházejícím středobulharským textem praxapoštola zapsaného cyrilicí, Rylské hlaholské listy,¹³ z nichž původně byl znám jen tzv. Makedonský hlaholský list, které obsahují pareneze neboli části kázání a zpovědní modlitbu.

² Po Vondrákovi (1896) a dalších editorech je vydali nověji Ramovš a Kos (1993).

³ Vydal Jagić (1879; reprint 1954).

⁴ Vydal Jagić (1883; reprint 1960).

⁵ Po dřívějších edicích J. Vajse a Kurzových vydaný nověji Ivanovou-Mavrodinovou a Džurovou (1981).

⁶ Po Severjanovovi (1922; reprint 1954) vydal nověji Altbauer (1971) a poslední objevenou závěrečnou část Mareš (1997).

⁷ Vydali Frček (1933) a po něm Nahtigal (1941–1942).

⁸ Fototypicky, v transliteraci cyrilicí a latinkou a s českým překladem vydal Dostál (1959).

⁹ Vydal G. Iljinskij, Petrograd 1915.

¹⁰ Hlaholské znění vydal Dobrev (1972).

¹¹ Prvotní hlaholské znění vydal Dobrev (1971).

¹² Vydali Altbauer a Mareš (1980).

¹³ Vydal Gošev (1956).

Sama staroslověnština moravského typu se rozšířila po údajném pokřtění českého knížete Bořivoje Metodějem do Českého knížectví, kde patrně sloužila v csl. verzi průběžně a pak v Sázavském klášteře (založeném asi roku 1032) až do roku 1097. Písemně je tento typ doložen jediným torzálním rukopisem přímo (vlastně dvěma oddělenými listy) zvaným Pražské zlomky hlaholské,¹⁴ nepřímou v mladších opisech církevní slovanštiny ruské redakce, např. v památkách původu velkomoravského a českého, ale i v jiných, např. v Antiochových pandektech¹⁵ z 11. století. V ní je dokonce v cyrilici psaných Zlomcích žaltáře Eugeniova¹⁶ zachováno i několik grafémů hlaholských přímo. (Z Čech jsou doloženy i dvojí nelerární glosy psané primitivním pravopisem latinkou na přelomu 11. a 12. století jazykově směsí české církevní slovanštiny a češtiny. Jsou to Glosy Jagičovy neboli vídeňské, vepsané do latinského rukopisu bible, a Glosy Paterovy neboli svatořehořské, vepsané do lat. rukopisu Dialogů Řehoře Velikého.) Obsahem Pražských zlomků hlaholských jsou liturgické hymny přeložené z řečtiny v česko-církevněslovanské verzi podle předlohy patrně ruské, prošlé však před tím možná i prostředím bulharským.

V 10. a 11. století docházelo v Čechách ve vládnoucím rodu Přemyslovců k napětí a k bojům o moc. Symptomaticky např. jeden z členů rodu, jménem Vratislav, uprchl ještě v 11. století z obavy před svým bratrem do Maďarska a vzal s sebou i slovanské mnichy ze Sázavského klášteře, pro které tam získal útočiště v klášteře Visegrádském. On sám se na uherském dvoře oženil s dcerou uherského krále Endrého a jeho ženy Anastázie, dcery ruského knížete Jaroslava Moudrého. Roku 1061 se vrátil se svými druhy do Prahy a stal oficiálním českým knížetem jako Vratislav II.; roku 1085 byl dokonce jmenován od císaře Jindřicha IV. za pomoc v jeho boji o investituru prvním českým králem (jen pro svou osobu). Pokoušel se sice marně získat papežské schválení církevněslovanské liturgie pro svou zemi, ale on sám (zemřel 1092) i jeho další žena, kterou si po smrti předcházející vzal z polské panovnické dynastie, rodem však spjatá rovněž s ruskými Rurikovci, udržovali a udrželi csl. liturgii aspoň v Sázavském klášteře do posledních let 11. století. Vdova po českém králi v něm dokonce (asi 1095) dosáhla církevně náboženské obediencie a posvěcení kostela s ostatky dvou svých ruských příbuzných Borise a Gleba, prohlášených několik let před tím za oficiální ruské svaté. Břetislav II. dal však ze Sázavského monastýru opata i slovanské mnichy vyhnat a uvést tam latinské mnichy z klášteře břevnovského. Stalo se to už koncem roku 1096, takže sám konec církevní slovanštiny a masivní ničení (zničení?) slovanských knih bylo uskutečněno 1097, jak se všeobecně uvádí.

¹⁴ Po Šafaříkovi byly vydány několikrát, srov. nověji třeba Mareš (1979: 41–45).

¹⁵ Nověji Popovski (1989) nebo Tóth (1977).

¹⁶ Vydání několik, nověji fototypicky Kolesov (1972).

Někdy se předpokládalo též epizodické užívání staroslověnštiny, resp. mladší církevní slovanštiny v jižním Polsku (na Krakovsku). Ale toto mínění se v poslední době již v podstatě opouští.

Z Bulharska se klasická staroslověnština a postupně pak i církevní slovanština rozšířila na Rus v souvislosti s její z Byzance vedenou christianizací od 80. let 10. století. Byla tam převážně nazývána jako „slovanský jazyk“. V jejím písmu převládala cyrilice zcela, ale aspoň některým písmákům tam musela být známa i hlaholice, jak svědčí i lokální přepisy z hlaholice do cyrilice (srov. už výše).

Užívání staroslověnštiny klasické bylo na bulharském území utlumeny zánikem místního státu pod byzantským náporu začátkem 11. století. Po obnově bulharské státní moci v podobě tzv. Druhého bulharského carství (1185–1396) rozkvetla znovu domácí literární tvorba jazykem už středobulharským v písmu cyrilském.

Cyrilice vytvořená v Bulharsku nahradila posléze pro svou evidentní souvislost s formami i duktem liter uncíaly řecké hlaholici ve všech zemích slovanského pravoslaví a stala se i písmem tištěným. Na Rusi byla upravována též pro užití občanské; vznikla tam tzv. „graždanka“ a z ní nověji ruská „azbuka“, kterou přejala (s eventuálními opravami a doplňky) další novodobé slovanské jazyky: běloruština, ukrajinština, rusinština, bulharština, makedonština, srbština a některé neslovanské jazyky bývalého Sovětského svazu.

Hlaholice zůstala zachována od středověku až do nové doby jen u katolických Charvátů. První památky psané tímto písmem na charvátské půdě jsou doloženy už z 11. století, více je toto písemnictví zachováno ve 12. století a masivního rozšíření dosáhlo poté ve 13.–15. století a posléze až do nové doby. Na charvátské půdě byly původní zaoblené tvary staré hlaholice upraveny v tzv. hlaholici hranatou a té se pak užívalo i v tisku. Teprve v poslední době se v Charvátsku vydávají církevní texty též v transkripci latinkou.

Hranatá (charvátská) hlaholice se stala na přechodnou dobu i písmem té charvátské církevní slovanštiny, která byla českým králem a říšským císařem Karlem IV. zavedena do jím založeného (roku 1347) kláštera Slovanského/Emauzského v Praze. Karel tam povolal charvátské hlaholáře řádu benediktinského z kláštera na ostrově Pašman, aby i v novém působišti pěstovali kmenově svoje csl. písemnictví. V pražském klášteře našli však vedle nich umístění i domácí Češi, a ti využili svých nově získaných dovedností lokálního grafického úzu dokonce i pro překlad biblických a některých pastoračních textů do češtiny. Z té doby jsou tedy k dispozici hlaholské texty i jazykově české. Jejich výtvarně skvostně provedený hlaholský kodex vzali s sebou počátkem 15. století husitští vyjednávači na evropský jihovýchod (i k mohamedánům?) jako dar a odtud se dostal ještě v 15. století do Remešského kláštera ve Francii, kde se stal symbolickou korunovační pomůckou, na niž skládali francouzští králové královský slib. Rukopis byl

zničen za první světové války palbou německého dělostřelectva, ale už předtím byl v 19. století několikrát vydán.

Konstantinova hlaholice se sice převážně uznává za jeho osobní výtvar a je to abeceda do té míry samostatná, že se názory na její možné grafické předlohy velice rozcházejí: od písma syrského, koptského, gruzínského aj. se modely pro hlaholské litery hledají i v písmu gótském, ve středověké jihoevropské latině, v malém (minuskulním) písmu řeckém a snad i v některých abecedách orientálních. Zcela mimo pochybnost je však v hlaholici pouze jediné písmeno přejaté z jiné abecedy, a to pro souhlásku /š/ samaritánské „šin“. Týž grafém převzala z hlaholice též cyrilice a z ní také novověká azbuka.

Mimořádně charakteristickým grafickým znakem hlaholice jako typu písma, ostře odlišným nejen od cyrilice, ale ode všech ostatních evropských písem, je to, že hlaholské písmo nestojí kolmo k základnímu dolnímu řádku, jak to bylo u latinky normativně zavedeno už v době Karla Velikého, nýbrž je naopak zavěšeno na lince horní (narýsované, ale daleko častěji nenarýsované) a od ní jsou různé litery svěšeny různě hluboko dolů, srov. například z Kyjevských listů slovo tvoě:

Tento grafický princip je proveden jinde např. v orientálním písmu zvaném devanagari (s horní linkou obligátně narýsovanou), i když samo toto písmo pří-
mou inspirací pro Konstantina být nemuselo.

Závěr

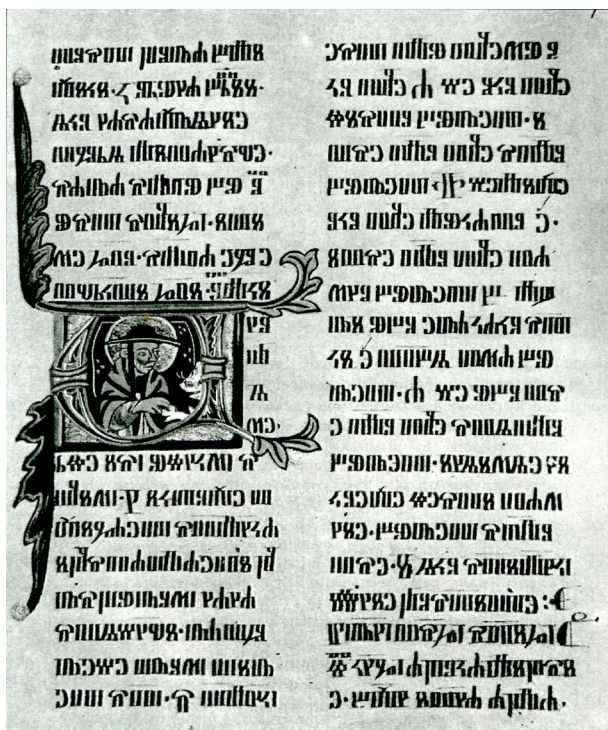
Teritoriálně byla tedy starší hlaholice užívána zprvu v Byzanci, pak na Velké Moravě (a krátce též v Panonii) v Českém knížectví, přechodně v Maďarsku a posléze i v Českém království, okrajově též na Rusi, silně však zejména v Charvátsku (zejména po papežském schválení jejího užívání v katolické církvi). A posléze od 15. století ve Francii v Remešském klášteře.

Jazykově byla písmem textů prastaroslověnských, velkomoravských, klasicky (kanonicky) staroslověnských, dále mladších církevněslovanských redakce české, ruské a charvátské, dokonce i textů staročeských (v překladech biblických a některých katechetických textů z latiny).

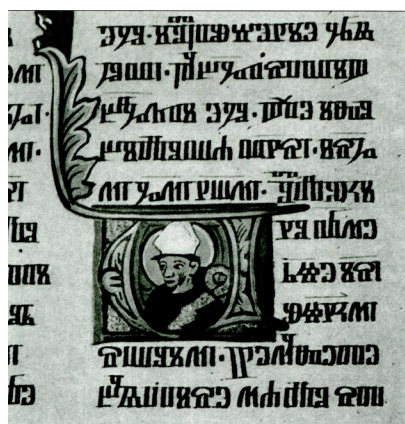
Hlaholská a cyrilská abeceda

Bulharská hlaholice	Charvátská hlaholice	Číselná hodnota	Cyrilice	Číselná hodnota	Hlásková hodnota
Ⲑ	Ⲑ	1	Ⲁ	1	<i>a</i>
ⲑ	ⲑ	2	ⲁ	–	<i>b</i>
Ⲓ	Ⲓ	3	Ⲃ	2	<i>v</i>
ⲓ	ⲓ	4	ⲃ	3	<i>g</i>
Ⲕ	Ⲕ	5	Ⲅ	4	<i>d</i>
ⲕ	ⲕ	6	ⲅ	5	<i>e</i>
Ⲍ	Ⲍ	7	Ⲇ	–	<i>ž</i>
ⲍ	ⲍ	8	ⲇ	6	<i>dz</i>
Ⲏ	Ⲏ	9	Ⲉ	7	<i>z</i>
ⲏ	ⲏ	10	ⲉ, ⲑ, ⲑ	10	<i>i</i>
Ⲑ	Ⲑ	20	Ⲋ, ⲋ	8	<i>i</i>
ⲑ	ⲑ	30	Ⲍ	–	<i>đ (g')</i>
Ⲓ	Ⲓ	40	ⲍ	20	<i>k</i>
ⲓ	ⲓ	50	Ⲏ	30	<i>l</i>
Ⲕ	Ⲕ	60	ⲏ	40	<i>m</i>
ⲕ	ⲕ	70	Ⲑ	50	<i>n</i>
Ⲍ	Ⲍ	80	ⲑ	70	<i>o</i>
ⲍ	ⲍ	90	Ⲓ	80	<i>p</i>
Ⲏ	Ⲏ	100	ⲓ	100	<i>r</i>
ⲏ	ⲏ	200	Ⲕ	200	<i>s</i>
Ⲑ	Ⲑ	300	ⲕ	300	<i>t</i>
ⲑ	ⲑ	400	Ⲍ, ⲍ	400	<i>u</i>
Ⲓ	Ⲓ	500	Ⲏ, ⲏ	500	<i>f</i>

Bulharská hlaholice	Charvátská hlaholice	Číselná hodnota	Cyrilice	Číselná hodnota	Hlásková hodnota
Ɱ	Ɱ	600	Х	600	ch
Ɱ	Ɱ	700	Ω	800	o (omega)
Ɱ	Ɱ	800	Ɱ	-	(t) št
Ɱ	Ɱ	900	Ц	900	c
Ɱ	Ɱ	1000	Ч	90	č
Ɱ	Ɱ		Ш		š
Ɱ	Ɱ		Ъ		ъ
Ɱ, Ɱ, Ɱ	Ɱ		Ѧ, Ѧ, Ѧ		y
Ɱ	Ɱ		Ѧ		b
Ɱ	Ɱ		Ѧ		ě
Ɱ	Ɱ		Ю		ju
			Ѧ		ja
			Ѧ		je
Ɱ			Ѧ, Ѧ, Ѧ		ē
Ɱ			Ѧ		ρ
Ɱ			Ѧ		ē, jē
Ɱ			Ѧ		jρ
			Ѧ	60	řec. x
			Ѧ	700	řec. ps
			Ѧ	9	f (řec. th)
			Ѧ	400	řec. y

Ukázka z hlaholské části církevněslovanského Remešského evangeliáře sestaveného v klášteře Na Slovanech, posléze však uloženého v chrámu v Remeši, kde na něj skládali korunovační přísahu francouzští králové. Iniciály mají symbolicky zobrazit sv. Prokopa (dole) a sv. Jeronýma (nahore).

Literatura

ALTBAUER, Moshé (ed.)

1971 *Psalterium Sinaiticum, an 11th century Glagolitic manuscript from St. Catherine's Monastery, Mt. Sinai* (Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts)

ALTBAUER, Moshé – MAREŠ, František Václav (eds.)

1980 *Fragmentum glagoliticum evangeliarum palaeoslovenici in codice sinaitico 39: Palimpsestum* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften)

BARTOŇKOVÁ, Dagmar – VEČERKA, Radoslav (eds.)

2011 *Prameny k dějinám Velké Moravy III* (Praha: Koniasch Latin Press)

DOBREV, Ivan

1972 *Glagoličeskijat tekst na Bojanskija palimpsest: Starobalgarski pametnik ot kraja na XI vek* (Sofija: Izdatelstvo na Balgarskata Akademija na Naukite)

DOSTÁL, Antonín

1959 *Clozianus: Staroslověnský hlaholský sborník sidentský a innsbrucký* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

FRČEK, Jan

1933 *Patrologia Orientalis. Tomus vicesimus quartus* (Paris: Firmin-Didot et cie, éditeurs)

GOŠEV, Ivan (ed.)

1956 *Rilski glagoličeski listove* (Sofija: Balgarska Akademija na Naukite i Izkustvata)

IVANOVA-MAVRODINOVA, Vera – DŽUROVA, Aksinija (eds.)

1981 *Asemanievoto evangelie* (Sofija: Nauka i izkustvo)

JAGIĆ, Vatroslav (ed.)

1954 *Quattuor Evangeliorum Codes Glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitani: characteribus cyrillicis transcriptum notis criticis prolegomenis appendicibus auctum* (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt)

1960 *Codex Marianus: Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus characteribus Cyrillicis transcriptus* (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt)

KOLESOV, Vladimir Viktorovič

1972 *Acta Scientiarum Universitatis Szegediensis – Dissertationes Slavicae*, Szeged

MAREŠ, František Václav (ed.)

1979 *An Anthology of Church Slavic Texts of Western (Czech) Origin* (München: Fink)

MAREŠ, František Václav a kol. (eds.)

1997 *Psalterii Sinaitici pars nova: monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften)

NAHTIGAL, Rajko

1941–1942 *Euchologium sinaiticum: starocerkvenoslovanski glagolski spomenik* (Ljubljana: [Akademija znanosti in umetnosti])

POPOVSKI, Josip

1989 *The pandects of antiochus: Slavic text in transcription* (Nijmegen: W. R. Veder)

RAMOVŠ, Fran – KOS, Milko (eds.)

1993 *Brižinski spomeniki* (Ljubljana: Znanstvenokritična izdaja)

SEVERJANOV, Sergej (ed.)

1957 *Sinajskaja psaltyr': Glagoličeskij pamjatnik XI veka* (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt)

TÓTH

1977 *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23

VONDRÁK, Václav

1896 *Frisinské památky: jich vznik a význam v slovanském písemnictví* (Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění)

Resumé

The Glagolitic Script in Medieval Europe Literature

The study discusses the origin of the Glagolitic script using Medieval Slavic texts as material for the reconstruction. Territorially, the old Glagolitic script was first used in The Byzantine Empire, than in Great Moravia (and for a short time in Pannonia), in The Duchy of Bohemia, temporarily in Hungaria and after that in The Kingdom of Bohemia; peripherally also in Russia and in particular, quite frequently, in White Croatia (especially after the Pope approved its use by the Catholic Church). Afterwards the Glagolitic script was used from the 15th century on in the Abby of Saint-Remi in France. As far as the language is concerned, the

script was used in the Proto-Old Church Slavonic, Great Moravian, classic (canonized) Old Church Slavonic texts as well as in the later Church Slavonic Czech, Russian and White Croatian redactions, and, what is more, even in the Old Czech texts (in biblical and some catechetical texts' translations from Latin).

Keywords: Glagolitic script; Old Church Slavonic; Medieval Slavic manuscripts

prof. PhDr. Radoslav Večerka, DrSc.

Ústav slavistiky

Filozofická fakulta

Masarykova univerzita

Arna Nováka 1

602 00 Brno

2246@mail.muni.cz

K interpretaci středověkých latinsko-českých slovníkových ekvivalentů¹

K desátému výročí úmrtí Emanuela Michálka († 13. 11. 2005)

Petr Nejedlý

0. Úvod

Překladové ekvivalenty ve středověkých latinsko-českých slovnících² jsou často ovlivněny spíše rozličnými textovými či věcnými souvislostmi než vlastní významovou složkou: mnohdy se opírají o výklady z jiných jazykových nebo encyklopedických příruček nebo o dobové slovotvorné a etymologické představy.³ Pokud se tyto zdroje nepodaří identifikovat, je obtížné stanovovat přesnější motivaci pro volbu daného ekvivalentu a nastupuje rekonstrukční metoda. Taková práce je ještě složitější, pokud pracujeme s lexikální jednotkou, která vykazuje znaky zkomození nebo lexikálního novotaření (ne vždy ústrojného), jak to často konstatujeme u Klaretových slovníků, z nichž pocházejí všechny následující příklady. Zejména usilujeme-li o systémový pohled na slovní zásobu a pokoušíme-li se zkoumanou lexikální jednotku strukturně usouvztažnit s jednotkami dalšími, předpokládá tento přístup zdánlivě až zbytečně široký diapason kladených otázek a budovaných hypotéz. Navzdory lexikografu konečnému jednoznačnému rozhodnutí, které nalezneme ve slovníku, představuje proto jeho předchozí postup poměrně složitý proces, u něhož navíc nelze předem vyloučit mylný výsledek nebo přímo neúspěch (tj. kdy veškerá analýza skončí místo sémantické rekonstrukce pouhým otazníkem na místě významové definice).

1. *Byssie polena*

1.1 V edici Klaretova Vokabuláře (Flajšhans 1926–1928) nacházíme v oddíle, který editor Václav Flajšhans označil *De astronomia*, dvojici *byssie(que) polena* (KlarVokF 269)⁴ – druhý výraz se rýmuje se slovem *třetina*. Z ní Flajšhans řadí

¹ Oddíl 1 tohoto článku vznikl za podpory grantového projektu GA ČR Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování (č. P406/10/1153), oddíly 2 a 3 za podpory grantového projektu GA ČR Slovotvorný vývoj deverbativních substantiv ve staré a střední češtině (č. 15-00987S).

² Obecně k možnostem jejich interpretace viz Pečírková 1985.

³ Srov. např. Michálek 1978 nebo Voleková 2012.

⁴ Zkratky staročeských památek užíváme podle zásad Staročeského slovníku (StČS 1968: 55–118); rovněž doklady z těchto památek uvádíme podle úzu tohoto slovníku; na rozdíl od něho pouze transkribujeme celý text včetně heslového slova a transliterované znění dáváme do uvozovek.

mezi stč. lexikální jednotky podobu „byssie“ (Flajšhans 1926–1928, díl II: 248) a tak jej také přejala kartotéka Staročeského slovníku.

1.1.1 Hláskový sklad tohoto výrazu však vyvolává nejistotu, ke kterému (staro) českému základu můžeme tento kletismus vůbec přiřadit. Naopak v latinsko-českém Slovníku klementinském, který na Klareta do značné míry navazuje, čteme podobný výraz *bissius štěpný* (SlovKlem 33b) – zde jde jednoznačně o výraz latinský. Tento názor potvrzuje Slovník středověké latiny v českých zemích (dále SSL), protože zaznamenává výraz *bissius* a interpretuje jej jako variantu adjektiva *fissilis* „štěpný, štípatelný“; mezi několika doklady k tomuto heslu také čteme uvedenou dvojici ze Slovníku klementinského. Samotnou podobu „byssie“ však SSL nikde neuvádí a neuvádí ani uvedený doklad z Klaretova Vokabuláře. Proto musíme předpokládat, že lexikální jednotku **byssie* autoři slovníku ve shodě s Flajshansem za latinskou nepovažovali a souvislost s dvojicí zapsanou ve Slovníku klementinském nespatořovali.

1.1.2 Jak jsme již uvedli, v lexikální kartotéce Staročeského slovníku je výpisek z téhož místa Slovníku klementinského rovněž obsažen. Je však jeho excerptorem a vynikajícím znalcem středověkých latinsko-českých slovníků B. Rybou emendován na *biffidus*. Pod tímto heslem pak jej – s významem „rozštěpený“ – skutečně nalézáme i v SSL. Jeden a týž doklad se tedy v tomto díle objevuje na dvou místech – interpretován jako *biffidus* i jako *fissilis*. Význam je vymezen pokaždé poněkud jinak: jednou jako výsledek děje pojmenovaného motivujícím slovesem *findere* „(roz)štěpit“ s upřesňujícím prefixoidem *bi-* (tedy „rozštěpený“, tj. „na dvě části“), jednou jako schopnost, popř. vhodnost objektu pojmenovaného potenciálním řídicím substantivem k tomuto ději („štěpný, štípatelný“). (V daném okamžiku pro nás není důležité, že dvojí uvedení téhož dokladu v SSL je ze strany jeho autorů či již excerptorů pravděpodobně omyl, nejspíše vyvolaný podobností grafemů *f* a *ff* – podstatná je ona emendační nejednoznačnost, s níž – jak vidno – lze k dokladu přistupovat.)

1.2 Považujeme tedy za nepochybné, že se V. Flajšhans mylí; do stč. slovní zásoby řadíme výraz „polena“ a Klaretovu podobu „byssie“ považujeme za zkomo-leninu jednoho ze dvou latinských adjektiv uvedených v SSL v souvislosti s dvojicí ze Slovníku klementinského (obě adjektiva jsou doložena již v klasické latině a znají je i jiné středověké latinsko-české slovníky – příklady viz níže sub 1.2.1). Klademe si otázku, zda světlo mohou do interpretace podoby *bissius* vnést staročeské ekvivalenty těchto adjektiv a jak lze do takového výkladu zapojit uvedený hapaxní kletismus *byssieque polena*.

1.2.1 Adjektivum *fissilis* se ve staročeských slovníkových textech (jinde se s ním jako s předlohou lexikální jednotkou nesetkáváme) překládá jako *kolný* (SlovVodň 60a a 61a, VodňLact 15b – ten překlad doplňuje opisem *quod facile frangi potest*) a (k zpodstatnělému *fissilis*) jako substantivum *štěpač* (SlovOstřS 80); Klementinský slovník ještě zaznamenává dvojici *fissile štiepené* (SlovKlem

48b; na dalším řádku následuje spojení *fissura štěp, rozsedlost*). Adjektivum *ščiepený* vymezuje Malý staročeský slovník pouze speciálním významem ,štěpovaný; pěstovaný; sázený, zasazený; zakořeněný‘ a stranou ponechává význam základní odpovídající primárnímu významu latinského *fissus* apod. (však také sadařský výraz *ščěpovati* se v stč. překladových textech objevuje za lat. lexikální jednotky s jinými základy než *findere*, totiž za *plantare, inserere* apod.).

1.2.2 Adjektivum *bifidus* překládají latinsko-české slovníky jako *rozdvojený* (SlovOstS 67) nebo *rozřtáý* (VodňLact C7a – s komentářem *in duo fissus*); ani je jinde jako předlohu stč. výrazu nenacházíme.

1.3 Po stránce slovotvorné je adjektivum *kolný* odvozeno od slovesa *kláti* (*kolu, kóle*) ,bodát, píchat‘; význam i slovotvorná fundace ostatních stč. slovesných základů jsou i v dnešní době dostatečně průhledné. Stč. ekvivalenty tedy poměrně věrně respektují sémickou složku svých latinských protějšků: představa vbodnutí, vrazení něčeho, která vede k rozpolcení, rozštěpení předmětu, dobře koresponduje s latinským *findo* a prefixoid *bi-* zase nachází věrnou odezvu v české předponě *roz-*.

1.3.1 *Kolný* hodnotíme jako deverbativní adjektivum s příponou *-ný* (oproti participiální podobě slovesné, která zní *-klaný*);⁵ přípona má ve vztahu k latinskému sufixu *-lis* význam ,mající schopnost děje vyjádřeného fundujícím slovesem‘ (srov. *stelný* – *stelná kráva*), popř. ,vhodný k něčemu‘ (*bodný* – *bodná zbraň*), při čemž není rozhodující slovesný rod fundujícího slovesného tvaru (tj. buď aktivní schopnost subjektu děj provádět, nebo jeho pasivní schopnost být dějem zasažen).⁶

1.3.2 Naproti tomu adjektiva *rozdvojený, rozřtáý* jsou nepochybně jasná slovesná pasivní adjektiva utvořená paradigmaticky se strukturním významem ,zasazený dějem fundujícího slovesa‘. Po stránce sémantické (bez ohledu na případný kořen *dvoj-*) modifikují latinský významový rys prefixoidu *bi-* ,dvojnost, dvojdílnost‘ na významový rys vyjádřený předponou *roz-* ,dělení něčeho celistvého‘; rys násilného zásahu nemusí být nezbytně přítomen, jak ukazuje právě ekvivalent *rozdvojený*.

1.3.2.1 Na tomto výkladu nic nemění ani možná polylexie (kmenoslovná synonymie), při níž bychom v kontextovém zapojení takových slovesných adjektiv mohli předpokládat i významy ,rozdělitelný‘ nebo třeba ,rozdělující‘ (srov. stč. *nesstihlý, nesstihnulý, nesstihnutý, nesstížený* s týmž významem ,nepostižitelný‘,

⁵ Adjektivum je doloženo pouze ze slovníků; homonymní k němu je stč. *kolný, kolový* (*kolné písty* Půh 5/1,162, 1487).

⁶ Srov. staročeskou adjektivní polylexii, která je ke způsobu slovesného děje značně velkorysá – viz níže 1.3.2.1.

nesšitý, nesešitelný se stejným významem ‚nesešitý‘ nebo *nesrovnalý* znamenající ‚nesrovnávající se, nesnášející se‘.⁷

1.4 Předpokládáme proto, že staročeský překladatel klementinského slovníku měl při volbě adjektiva *štěpný* pro jím užitou podobu *bissius* na mysli spíše sémantické komponenty obsažené v latinském *fissilis*, jakkoli významové rysy ‚dělení jako důsledek mechanického narušení celku‘ a ‚vytváření dvou částí‘ jsou si velmi blízké. Netřeba tedy opravdu uvažovat o emendaci *bissius* – *biffidus*. (Je to pravděpodobné tím spíše, že adjektivum *bifidus* se objevuje na rectu téhož folia – tentokrát bez staročeského ekvivalentu – se synonymem *biformis*.)⁸

1.5 Uplatníme-li též způsob usuzování na Klaretovu dvojici *byssie polena*, nedojdeme k tak jednoznačnému závěru. Druhou část slovníkové dvojice sice interpretujeme jednoznačně jako femininní tvar zpodstatnělého adjektiva – *pólená* (je to jeho jediný doklad; Staročeský slovník toto adjektivum vůbec nezaznamenal, pod vlivem Flajšhansovy interpretace celého místa je totiž považoval za latinský ekvivalent) a slovtvorně je vztahujeme k příbuzným lexikálním jednotkám s kořenem *pól-/pol-* – substantivu *pól* a slovesu *politi*, protože sloveso *póliti* není doloženo.⁹ V souvislosti s rýmovým slovem *třetina* vykládáme jeho význam jako ‚polovina, část celku vzniklá rozdělením na dvě‘. Dvojdičnost v tomto případě signalizuje sám kořen, není proto třeba předpony *roz-*. Zároveň však kořen *pol(t)-* obsahuje podobně jako kořen *ščěp-* distinktivní sémantický rys násilného porušení celistvosti.

1.5.1 Proto musíme být při rekonstruování výchozí latinské podoby tvaru *byssie* v Klaretově Vokabuláři velmi zdrženliví, nesmíme chtít ze staročeské lexikální jednotky *pólená* vyvozovat příliš rezolutní závěry. Pravděpodobnější je však přece jen varianta, že i v tomto případě je výchozí lexikální jednotkou adjektivum *bissius/fissius*.

1.6 Význam adjektiva *pólená* rekonstruujeme ve velmi obecných rysech (viz výše sub 1.5). Prvním vodítkem je jeho umístění v textu: Klaretovy nejvýznamnější slovníky jsou uspořádány podle principu věcného třídění na základě středověké hierarchie hodnot (Glosář a Bohemář začínají tématem Bůh a nebe, přecházejí k pozemskému světu, k člověku, Vokabulář začíná triviem a pokračuje kvadriviem atd.). V souhlase s touto zásadou se také okolní latinsko-české dvojice v oddíle De astronomia týkají pohybu a rozmístění nebeských těles (*vrchohlav, ujímaná, běhoměsiec*, ...), kalendářních výpočtů (*sběhota, sedmost*, ...) a časových údajů (*drobina, okomže*, ...). Naproti tomu však také Klaretovy slovníky toto

⁷ Vše viz StČS 1968–2008: s. vv.

⁸ Za toto upozornění stejně jako za další dílčí připomínky k těmto pasážím děkuji pracovníkům Kabinetu pro klasická studia Filosofického ústavu AV ČR.

⁹ Také sloveso *politi* je velmi slabě doloženo – pouze z jediné památky (viz StČS 1968–2008: s. v.).

základní řazení zcela nezachovávají, leckdy se v jednotlivých oddílech objevují věcně nepřislušné dvojice (podrobněji o tom viz Michálek 1989: 35–37). Ve spojení s Klaretovým lexikálním novotařením jak v latině, tak v češtině je o to obtížnější určit význam obou členů takových dvojic. To platí i pro náš případ – právě v okolí zkoumané dvojice se objevují výrazy označující míry jako rozličné části celku ve významu zcela obecném, neastronomickém (rýmové slovo *třetina* za lat. *tertius*, *dvana miera* za *uncia*, *malira* za *atomus*) a jejich výskyt nás vede k tomu, abychom význam slova *pólená* nevztahovali přímo k některému astronomickému pojmu. Vyloučit tuto možnost však nemůžeme.

2. *Capo cyepar*

2.0 Signalizovaná věcnětematická příslušnost vyjádřená v úvodních verších jednotlivých oddílů Klaretových slovníků (viz výše sub 1.6) má v praxi ještě jednu slabinu: s ohledem na uspořádání dvojic (obvykle tří) do leoninského hexametru se odchylky od věcného třídění objevují nejčastěji ve středových dvojicích veršů (viz Michálek 1989: 37).

2.1 Příkladem může být nejasná dvojice *capo cyepar* (KlarGlosA 2654). Slovníky ji zaznamenávají bez bližšího výkladu: Jan Gebauer (GbSlov: s. v. *čepar*) význam českého členu neuvádí, SSL s. v. *capo* konstatuje obvyklou formulaci, že latinské slovo je klaretovský novotvar („vox Claretiana/klaretovské slovo“). Ani jedna z obou lexikálních jednotek není známa odjinud. Dvojice je zařazena v oddíle De nautis. Ten však plavectví a posléze rybaření věnuje jen prvních deset veršů a poté se obsažené lexikální jednotky mění v pojmenování z oboru tělesné hygieny a lázeňství (*lazebník*, *věnik*, *púščedlník*, ...); oddíl končí poměrně nesourodými pojmenováními z nejrůznějších řemeslných oborů (*hrnčieř*, *valchář*) i jinými (*priecka*, *smečka*, *štrozak*, *nunvice*, *supruh*, *dvořák*, ...).

2.1.1 Právě mezi lázeňským názvoslovím je umístěna zmíněná dvojice. Jistotu o její příslušnosti k tomuto významovému okruhu oslabuje skutečnost, že zaujímá zmíněnou středovou pozici ve verši; právě tyto lexikální jednotky jsou často slovotvorně modifikovány pro potřeby verše, především zkracovány – srov. *le(po)r(in)a ploščka* (KlarGlosA 847), *ciplík ir(ri)g(ati)o (?)* (KlarGlosA 2660).

2.1.2 Tento verš však nacházíme rovněž v rukopise ~M, který nebyl Janu Gebauerovi ani později Klaretovu vydavateli Václavu Flajšhansovi znám (popsal jej teprve v polovině minulého století Bohumil Ryba)¹⁰ – v něm má dvojice podobu „tepo czepar“.

2.2 SSL podobu *capo* nespojuje s žádnou jinou latinskou lexikální jednotkou a k významu se konkrétně nevyjadřuje. Elektronický slovník staré češtiny (ESSČ) původně při autorském zpracování vyšel z podoby uvedené v rukopise ~A a za systémovou označil ve shodě s Janem Gebauerem paleografickou podobu „cyepar“,

¹⁰ Viz Ryba 1951.

tj. *čepar/ ciepar*. Vodítkem byl autorům slovanský kořen *par-* (*pára, pařiti* apod.), který věcně koresponduje s významovým okruhem lázeňství: předpokládaný význam se nějak týkal páry (‘horká pára v lázni?’; sousední dvojici *úkrop hydrofernum* interpretují slovníky jako *úkrop hydrofervum* ‘horká voda’).¹¹ Nevysvětlena však zůstávala první slabika substantiva.

2.2.1 Možnost bližšího výkladu však nabízí druhá latinská podoba *tepo*. Kořen *tep-* se totiž v kontextu lázeňských pojmenování objevuje – už ve starořímských lázních bylo jejich součástí *tepidarium*. Je proto vhodnější vyjít z této podoby, *tepo* chápat jako klaretovskou razantní zkráceninu a podobu *capo* označit za jeho písařskou zkomoleninu vzniklou (celkem pochopitelným) nepochopením, možná i písařovou dezinterpretací; opačný postup motivačního výkladu by byl obtížnější.

2.3 Také staročeský ekvivalent předpokládá výraznou proměnu. Přesto považujeme za velmi pravděpodobné, že výchozí podoba stč. slova zněla *tepar* a prvotní opisovačská záměna *t* za *c*, která je ve staročeských rukopisech (a také ve vývoji staročeského fonologického systému, zejména na východní části českého jazykového teritoria, jako tzv. asibilace *t' > c*) záležitostí zcela běžnou,¹² pak vyústila v různé varianty zápisu souhlásky *c* v podobě „cz“ a dokonce s nenáležitou jotací „cy(e)“.

2.3.1 Sekundární jotaci *čepar* snadno vysvětlíme z mylné hláskoslovné analogie, kdy asibilaci často podléhá palatála *t'*, a z fonotaktických poměrů ve staročeské slabice, která preferuje kombinaci *c-ě* oproti kombinaci *c-e*: již v pouhých slovníkových podobách stč. slovní zásoby (u ohebných slov jsou jimi infinitiv nebo nominativ singuláru) je výrazný nepoměr obou kombinací: na 1 073 výskytů kombinace *ce* připadá 3 031 výskytů kombinace *čě*. Tento zhruba trojnásobný počet jotovaných slabik v češtině 14. století ještě stoupne, započítáme-li ostatní tvary jmenných i slovesných paradigmat, v nichž je s ohledem na slovanské koncovky zastoupení vokálu *ě* ještě výraznější: např. tvary jako participiální *praviece* apod. jsou relativně řídké oproti početnějším výsledkům několika staročeských i předčeských palatalizací (srov. pádovou homonymii *sviečě, rucě* atd.).

2.4 Lematizujeme proto první část českého slova v podobě *tep-*. Je irrelevantní, zda se Klaret při tvorbě staročeského ekvivalentu do určité míry inspiroval hláskovým skladem latinské předlohy, nebo zda pouze vycházel z významově shodné české čeledi *tep-* (*teplý, teple, teplicě, teplota, teplost, otepliti se, ...*). Pro druhou část slova pak přijímáme jako nepochybnou již dříve navrhovanou souvislost s kořenem *par-*. Staročeské slovo proto rekonstruujeme jako kompozitum *tep(p)ar*. Jeho význam vymezujeme jako ‘parní lázeň, lázeňský prostor určený k pocení v páře (oproti prostoru určenému ke koupání)’.¹³

¹¹ Druhá část vztahována k latinské čeledi *ferveo, fervens, fervor, fervidus, ...*

¹² Viz Komárek 1962: 107–108 a 110–111; Komárek 2012: 88.

¹³ Srov. Petrůň a kol. 1985: 537–540.

2.4.1 Při té příležitosti se nabízí otázka, zda také sousední dvojice *úkrop hydrofernum* (s variantami *hydrofernum*, *hydroforium* aj.) neoznačuje symetricky právě onen „vodní“ prostor, prostor pro koupání, nikoli jen teplou vodu (naznačovalo by to variantní znění z KlarBohO 942 *hydroforium*, protože lat. kompozita s druhým členem *-forium* mají význam místní – srov. *conforium tržiště* KlarGlosA 2091).

3. *Turodium tystienina* – *formadium tvaroh*

3.0 Slovníkové doklady také neposkytují výraznější vodítko pro rozlišování synonym a slov blízkých příslušností k těmto významovému okruhu. V dochovaných rukopisech Klaretova Glosáře i Bohemáře nacházíme v oddílech označených V. Flajšhansem *De animalibus*, popř. *De animalium natura* latinsko-českou dvojici zapsanou v několika grafických i lexikálních podobách: *turodium tystienina* (KlarGlosA 471: *tysczenyyna* ~B, *czysczenyyna* ~D); *turodium czystyenyna* (KlarBohF 169: *tysczenyyna* ~E, *czysczenyce* ~O).¹⁴ Český ekvivalent tedy – pomineme-li hláskoslovné varianty v kořeni slova – existuje ve dvou slovotvorných variantách s příponami *-ina* a *-icě*.

3.1 Uvedenou latinsko-českou dvojici (s tou či onou slovotvornou variantou českého ekvivalentu) obsahuje i několik menších slovníků opírajících se o Klaretovo slovníkové dílo, které jsou excerpčně podchyceny v kartotéce Staročeského slovníku: *farodium tiščenina* (SlovNom 70a), *curodium tiskanina* (SlovVok-Klem 175b), *turodium tiščenina* (SlovVodň 72b), *turedium tištěnicě* (SlovWiesb 6b), *turrodium tiščenina* (SlovVeleš 112b), *turodium tištěnina* (Slov KapPraž M 102/1,58a). O něco mladší slovník Jana Vodňanského vytištěný roku 1511 uvádí obsažnější definici: *turrodium est genus cibi vel casei, tištěnice* (VodňLact X7b).

3.1.1 Daná česká substantiva nejsou ve staré češtině mimo tyto slovníky jinde doložena. Teprve po roce 1500 jsme zaznamenali dva výskyty podoby s příponou *-ice* z počátku 16. století. Jeden uvádí Josef Jungmann (JgSlov 1834–1839: s. v.): *mléka dosti dám* [kráva], *smetany i másla, / ještě také tištěnice i tvarohy* (RadaZv d7b¹⁵) a interpretuje jej jako ,tvarohí. Druhý doklad zachytil Fr. Štěpán Kott (Kott 1884: s. v. *tištěnice*): *sýrů 26 a tištěnic 7* (BrandlGlos 342: Půh 1531); ten přejímá Brandlovu interpretaci ,ovčí sýr‘.

3.2 Co se týče latinského ekvivalentu, Bohumil Ryba jej v excerpce pro slovník středověké latiny v českých zemích ustanovil v základní formě *turodium*.¹⁶ Tak jej

¹⁴ Flajšhans 1926: 45, transliteruje variantu z KlarBohE s náslovným *c-* – zápis není zcela zřetelný.

¹⁵ Zkratky středněčeských památek užíváme podle *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Nejedlý a kol. 2012).

¹⁶ SSL ještě toto heslo nezpracoval; za informaci a upozornění na Diefenbachův slovník (viz poznámka 18) děkuji Zuzaně Silagiové z Kabinetu pro klasická studia Filosofického ústavu AV ČR.

také na základě Klareta a Velešínova slovníku zapsal již Josef Jungmann (JgSlov 1834–1839: s. vv. *tištěnice, tištěnina*). Odjinud jej však v staročeském prostředí nemáme doložen.

3.3 V případě staročeského slova je rozkolísaná hlásková podoba jeho základu – *tisk-*, *tišt-/tišč-*, *čist-/čišč-*. Za výchozí považujeme podoby s *t-* (kořen *tisk-*). Vzájemná záměna grafému *c* a *t* je ve staročeských rukopisech zcela běžná (viz výše sub 2.3) a existuje krom roviny ryze pisecké také v rovině hláskoslovné (asibilace *t' > c*); u tohoto slovního základu je však velmi výjimečná. Jednak jsme ji ve staročeském lexikálním materiálu u čeledi slovesa *tisknutí* jinde nezaznamenali, jednak bylo náslovné *-c-* v uvedených dokladech vždy doprovázeno grafémem *-z-*, takže je – bez ohledu na Klaretův východočeský původ – pravděpodobnější, že písař měl na mysli konsonant *-č-*, patrně kořen *čistiti*.

3.3.1 Zařazení do slovníkových oddílů *De animalibus* ve spojení se sufixem *-ina* naznačuje, že pojmenování může mít vztah ke zvířatům. Přímo ze jmen zvířat jsou sufixem *-ina* odvozena pojmenování některých zvířecích produktů (části těla – masa, kůže apod.), obvykle těch, které mají nějakou užitnou hodnotu: *bobrovina, hovédina, husina, jelenina, kozina, kozletina, lososovina, medvědina, ovčina, prasětina, skop(c)ovina, srnina, sumovina, svinina, teletina, vepřovina, vlčina, volovina, vyzina, zajččina, zvěřina*. Klaretovský výraz má však tento výchozí sufix ještě rozšířen o participiální formant *-en/-ěn*, který napovídá, že fundujícím slovem bude velmi pravděpodobně sloveso.

3.4 Přihlédneme-li ke Klaretovým okolním latinsko-českým dvojicím v uvedených oddílech, zjistíme, že označují – v souladu s kontextem uvedeným v *Lactiferu* a v dalších mladších textech – především mléčné výrobky, popř. produkty získávané ze zabitých domácích zvířat: *mléko, sýr, smetana, mleziva, syrovátka, podmásle, máslo, tvaroh, kyselé mléko, syřišče, (s)ědlé mléko, lój, kapalice, pucher, sádlo, drščky, přepúščené/přepúščané sádlo, tuk*; k těmž významovému okruhu patří i celá řada stč. departicipiálních substantiv se zakončením *V + -nina*, nebo (řidčeji) deverbálních substantiv na *-ina*: *procěženina, výluh, sěkanina, skvařenina, slupina, slupka, smiešenina, spařenina, strúhanina, stružina, nastrouhaná částečka, střebanina, řídský pokrm vhodný k srkání, svařenina, zadušenina* aj.

3.4.1 V souladu s *Lactiferem* i s Jungmannovým výkladem¹⁷ proto vycházíme ze slovesa *tisknutí*, popř. z řidšího *tiščeti* a významově z představy tisknutí, mačkání, lisování hmoty. Dané substantivum rekonstruuje do podob *tiščenina, tiščěnina* s kmenoslovnou variantou *tiščenicě, tiščěnicě*. Doklad ze *SlovVokKlem* rekonstruuje jako *tískanina*, tj. jako odvozeninu z nedokonavého *-tískati* (doloženo jen v předponových slovesech *potískati, ottískati* apod. – viz StčS 1968–2008: s. vv.).

¹⁷ Kottův slovník (Kott 1884: s. v. *tištěnice*) nic nového v tomto směru nepřináší, jen přebírá Jungmannovo vymezení.

3.4.1.1 Podoby s náslovným „cz-“ (č- ?) představují spíše pouhé písařsko-in-terpretační omyly než výsledek nářeční asibilace (viz výše). Vzdálené vysvětlení pro tyto omyly nacházíme v „technologickém“ významu slovesa *čistiti* ‚zbavovat příměsí‘, srov. [stříbro] *přepúšťáno z země čištěno sedmkrát* (ŽaltWittb 11,7); *zlato tvé a stříebro tvé přechist* (BiblPad Sir 28,29; *přěpust* ~Drážď); tento význam se však týká zpracování kovů, nikoli poživatin nebo přípravy pokrmů.

3.4.2 Latinské *tu(r)rodium* vztahujeme k střhn. *turolt* ‚sýr, tvaroh‘¹⁸ a předpokládáme, že původcem tohoto přejetí i pozměněného zakončení byl sám Klaret, mj. pod vlivem latinského *formadium*. *Turodium* i *turolt* se hláskoslovně shodují s avestským *tūiri* či řeckým *tyros* ‚sýr‘¹⁹ a také s neindoevropskými lexémy, jako jsou turkotatarské *tarak*, *torak* či maďarské *túró*.²⁰

3.4.2.1 Obdobnou předindoevropskou genetickou příbuznost někteří etymologové předpokládají i u slovanského *tvaroh* (u názvu jednoho ze základních druhů pokrmů by to také nebylo nic divného),²¹ avšak německý etymologický slovník (Kluge, 2011) se k původu slova *turolt* nijak nevyjadřuje (koneckonců v případě *tvarohu* tento starobylý původ také nepřijímají všichni slovanští etymologové).

3.5 Význam stč. slov *tiščenina*, *tiščenice* není zcela jednoznačný; bohaté, jemně rozlišující „mlékařské“ názvosloví (viz pojmenování uvedená výše sub 3.4) nedovoluje přesně určit, který konkrétní druh potraviny je takto označen. Proto význam vymezujeme především uvedením rozpoznatelných sémantických komponentů: ‚mléčný výrobek vzniklý tlačením n. lisováním, sýr n. tvaroh‘ (k sémantické slučitelnosti tvarohu a tlačení ve staré češtině srov. *tu jej* [tvaroh Tristram] *nemúďře před nimi tištieše* TristB 165b). Izolovaný Brandlův údaj citovaný Kottem (viz výše sub 3.1.1), že jde o ovčí sýr (*Schafkäse*), nelze nijak ověřit.

3.6 Ani v současné češtině se slova *tištěnina*, *tištěnice* s tímto významem neobjevují; archiv nářeční slovní zásoby i novočeský lexikální archiv shromážděné v Ústavu pro jazyk český znají výraz *tištěnka* ‚látka s potiskem, popř. obarvená technikou modrotisku‘ (heslo registruje i PSJČ 1935–1957: s. v.); v tomtéž významu uvádí SSJČ 1960–1971: s. v., substantivum *tištěnice* pouze na základě jediného zachyceného výskytu. Rozhodně však mezi nč. výrazy a uvedeným klatismem není přímá souvislost.

¹⁸ Viz Lexer 1876: s. v. (zdrojem byl slovník z roku 1474, uložený v štyrskohradecké univerzitní knihovně pod signaturou 37/23). – Srov. *meta ... thurold* DiefGlos 359 (zdrojem byl latinsko-německý slovník Balthasara Trocha *Vocabulorum rerum promptuarium...*, Lipsko, Melchior Lother 1517).

¹⁹ Viz Prach 1942: s. v.

²⁰ Viz Machek 1971: s. v. – Tuto souvislost však vylučuje např. Max Vasmer (Vasmer 1973: s. v. *tvarogъ*).

²¹ Existuje však i paralelní výklad z praslovanského kořene **tvor-*, motivovaný způsobem výroby tvarohu (formování lisované beztvaré hmoty) – viz poznámka 23.

3.7 Je zřejmé, že stč. lexikální jednotka *tištěnicě/tištěnina* stála na periférii slovní zásoby, neboť centrální pojmenování zaujímala v daném subsystému jiná pojmenování, zejména *tvaroh*. To je pojmenování všeslovanské, jakkoli se etymologové neshodují na jediném výkladu jeho původu (viz 3.4.2.1 – mimo jiné poukazují na nezvyklé zakončení *-ogŕ).²² Navzdory tomuto rozšíření na všechny slovanské jazyky se *tvaroh* ve staré češtině objevuje poprvé rovněž až u Klareta: *formadium tvaroh dicas* (KlarBohF 167), *formadia tvaroh* (KlarGlosA 474). Ve staroslověně nebylo toto slovo zaznamenáno a v ruštině a polštině se objevuje ještě později než v češtině.

3.7.1 Není proto vyloučeno, že – je-li správná hypotéza o jeho vzniku ze slovesa *tvořiti* s touž sémantickou motivací jako v případě středolatinského *formadium*²³ – i toto substantivum do psané češtiny vnesl právě Klaret, slovníkář charakteristický svým sklonem k svéráznému slovo tvoření (v Glosáři byla k jeho užití důvodem také rýmová pozice *roh* – *tvaroh*). Dostatek důkazů však pro toto tvrzení rozhodně nemáme.

3.7.2 Slovo tvorně průhledné pojmenování *tištěnina/tištěnicě* mohl Klaret sice také vytvořit, ale neslovníkové doklady z doby střední naznačují, že spíše to bylo starší pojmenování domácího, možná nářečního původu, které však v konkurenci s nastupující lexikální jednotkou *tvaroh* neobstálo a nakonec jí bylo zcela vytlačeno. Průhledná slovo tvorná motivovanost je sice pro lexikální jednotku obecně přínosem, avšak někdy, jsou-li užití komponenty příliš obecné,²⁴ uživateli zneškodňuje přesné a jednoznačné vymezení lexikálního významu a jeho přiřazení konkrétnímu pojmu, takže se pak spíše prosadí lexikální jednotka jiná – značková, nemotivovaná, předem strukturně nezatížená jakoukoli rámcovou významovou specifikací.²⁵ Tuto charakteristiku substantivum *tvaroh* splňuje dostatečně.

²² Nicméně některé etymologické slovníky (Brückner 1957: s. v., Boryš 2005: s. v., Skok 1973: s. v.) argumentují týměž sufixem slovanských slov *noh*, *ostroh*, *piroh*, *raroh*.

²³ Obecně, to, co je vylišováno do pevného tvaru – srov. etymologické výklady fr. *fromage* a italského *formaggio* ‚sýr‘ vycházející z lat. *formaticum* (viz Rejzek 2001: s. v. *tvaroh*).

²⁴ Srov. Nejedlý 1992.

²⁵ Tento jev je znám zejména z konkurence slov přejatých a nově utvářených slov domácích (srov. stč. *pozpěvle* – viz op. cit. v pozn. 24 – nebo třeba řadu novočeských názvů – *kopaná* vs. *fotbal*, *záhat* vs. *infarkt* atd.).

Literatura

BORYŚ, Wiesław

2005 *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie)

BRÜCKNER, Aleksander

1957 *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wiedza Powszechna)

ESSČ = VAJDLOVÁ, Miloslava a kol.

2005–2015 *Elektronický slovník staré češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR). Online dostupné zde: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=essc&o=slovníky>> [Přístup 7. 12. 2015]

FLAJŠHANS, Václav

1926–1928 *Klaret a jeho družina I–II* (Praha: Nakladatelství České akademie věd a umění)

GBSLOV = GEBAUER, Jan

1970 *Slovník staročeský I–II* (Praha: Academia)

JGSLOV = JUNGSMANN, Josef

1834–1839 *Slovník česko-německý I – V* (Praha: Pomocí Českého Museum)

KLUGE, Friedrich

2011 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Berlin – New York: De Gruyter)

KOMÁREK, Miroslav

1962 *Historická mluvnice česká I – Hláskosloví* (Praha: SPN)

2012 *Dějiny českého jazyka* (Brno: Host)

KOTT, František Štěpán

1884 *Česko-německý slovník zvláště gramaticko-frazeologický. Díl čtvrtý. Dodatky T–Y* (Praha: František Šimáček)

LEXER, Matthias

1876 *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch II (N – U)* (Leipzig: S. Hirzel)

MACHEK, Václav

1971 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

MICHÁLEK, Emanuel

1978a „K ohlasům antiky v nejstarších českých slovnících“; *Slovo a slovesnost* 39, č. 2, s. 142–149

1989 *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících* (Praha: Academia)

NEJEDLÝ, Petr

1992 „Stč. *kalandr* a klaretovský výraz *pozpěvle*“; *Listy filologické* 115, č. 2 – Supplementum II, s. 128–131

NEJEDLÝ, Petr a kol.

2012 *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR). Online dostupné zde: <<http://madla.ujc.cas.cz/>> (přístup pro registrované uživatele) [Přístup 7. 12. 2015]

PEČÍRKOVÁ, Jaroslava

1985 „Nekontextové doklady v historickém slovníku“; *Zprávy Jednoty klasických filologů* 26, č. 1, s. 50–54

PETRÁŇ, Josef a kol.

1985 *Dějiny hmotné kultury I* (Praha: SPN)

PRACH, Václav

1942 *Řecko-český slovník* (Praha: Springer a spol.)

PSJČ = kol.

1935–1957 *Příruční slovník jazyka českého I–VIII* (Praha: Státní nakladatelství)

REJZEK, Jiří

2001 *Český etymologický slovník* (Voznice: Leda)

RYBA, Bohumil

1951 „K rukopisným latinsko-českým slovníkům ostrihomským“; *Listy filologické* 75, č. 2–3, s. 89–123

SKOK, Petar

1973 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti)

SSJČ = HAVRÁNEK, Bohuslav a kol.

1960–1971 *Slovník spisovného jazyka českého I–IV* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd / Academia)

SSL = kol.

1977–dosud *Slovník středověké latiny v českých zemích (a–)* (Praha: Academia)

STČS = kol.

1968–2008 *Staročeský slovník (na – při)* (Praha: Academia)

STČS = HAVRÁNEK, Bohuslav – NĚMEC, Igor a kol.

1968 *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (Praha: Academia)

VASMER, Max

1973 *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka IV* (Moskva: Progress)

VOLEKOVÁ, Kateřina

2012 „Quae in vocabulariis arte distinguuntur aneb Staročeské škandovati“; in Nejedlý, Petr – Vajdllová, Miloslava (eds.): *Cesty slov* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR), s. 263–270

Resumé

Towards the Interpretation of Medieval Latin-Czech Dictionary Equivalent Meanings

The article deals with a way of reconstruction of several unique Old Czech lexical units from Klaret's Latin-Czech dictionaries. Both their form and meaning are uncertain and their Latin equivalents are hapax legomena, too. The reconstruction has to take into consideration some systemic features of the lexicon, grammatical (i.e. phonological, morphological, syntactic, and word-formative) rules and principles of the semantic development.

Keywords: Old Czech; Middle Latin; bilingual dictionaries; Klaret; lexical reconstruction; lexical meaning

PhDr. Petr Nejedlý

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Valentinská 1

110 00 Praha 1

nejedly@ujc.cas.cz

Fonologický lexikální korpus češtiny a slabičná struktura českého slova¹

Aleš Bičan

V první části tohoto článku představíme Fonologický lexikální korpus češtiny a v části druhé naznačíme možnosti, jak jej lze využít pro popis fonologie současné češtiny. Fonologický lexikální korpus podává nejen údaje o frekvenci jednotlivých fonémů a jejich kombinací v českých slovech (jako celku či v konkrétních slovních druzích), ale zároveň poskytuje nové poznatky o fonologické struktuře českých slov. Zde se zaměříme na slabičnou strukturu slov, které dosud nebyla věnována dostatečná pozornost. Zajímat nás bude souvýskyt slabik podle tří částí slabiky, a to podle typu slabičného jádra, podle přítomnosti oproti nepřítomnosti slabičné kódy (otevřenost slabiky) a podle komplexnosti slabičné iniciály. Ukážeme, že ve všech případech čeština preferuje určité konstelace slabik ve slovech.

1. Fonologický lexikální korpus češtiny

1.1 O užitečnosti korpusů pro analýzu a pochopení jazyka nelze pochybovat. Lingvisty jsou využívány ke gramatickým, lexikálním, sociolingvistickým a jiným analýzám. Mají však své opodstatnění i pro zkoumání zvukové stránky jazyků, o čemž svědčí četné fonetické korpusy (Durand a kol. 2014). Pro češtinu existuje např. Pražský fonetický korpus (Skarnitzl 2010), ale též korpusy mluveného jazyka (je jich několik, např. Olomoucký mluvený korpus). Na rozdíl od fonetických korpusů neexistuje mnoho korpusů fonologických, byť se tyto dva typy korpusů mnohdy překrývají. Zatímco se fonetické korpusy využívají pro popis skutečných zvukových realizací, záměrem fonologických korpusů je podat informaci o využití zvukových prostředků v daném jazyce a o formální stavbě jeho slov, vět či jiných významových jednotek. Pro češtinu nebyl dosud žádný fonologický korpus zveřejněn, přestože jich předchází lingvisté, v omezené míře dané technickými možnostmi své doby, využívali (Mathesius 1929; Vachek 1940; Kučera – Monroe 1968; Trnka 1966; Ludvíková in Těšitelová 1985).

Korpusy zpravidla sestávají ze skutečných textů, ale za korpus lze považovat i lexikální databáze, tedy soubor slov uvedených například ve slovnících. Pro různé jazyky existuje několik lexikálních korpusů (např. databáze CELEX pro angličtinu, němčinu a nizozemštinu). Také jich lze využít pro zkoumání

¹ Příspěvek vznikl za podpory grantu 13-15361P Problémy ve fonologii slova v češtině (GAČR).

fonologických vlastností určitého jazyka (srov. např. Frisch 2012), popř. pro porovnání typologických fonologických vlastností různých jazyků (Rousset 2004).

Poněvadž se fonologické struktury českého lexika dosud nikdo ve větším měřítku nevěnoval, rozhodli jsme se vytvořit Fonologický lexikální korpus češtiny (FLK).² FLK je soubor lexikální zásoby moderní češtiny převedený do fonologické transkripce. V současné době obsahuje 275 805 položek zaznamenaných v nejdůležitějších slovnících češtiny z 20. a 21. století (viz dále oddíl 1.4). Jeho samostatnou součástí je několik subkorpusů se seznamem názvů českých obcí a jejich částí, seznamem nejčastějších křestních jmen a jejich domácích variant a seznamem českých botanických a zoologických názvů.

Data ve FLK jsou uložena v prostém textu v souborech ve formátu CSV (Comma-Separated Value). Díky tomuto formátu lze data prohlížet, editovat a filtrovat jako tabulky v editorech podporujících uvedený formát (např. Microsoft Excel). Každá lexikální položka, odpovídající jednomu řádku v tabulce, se skládá ze své ortografické podoby a z fonologické interpretace jiné předpokládané zvukové realizace (viz oddíl 1.2). Dále je ke každé položce přiřazena informace o jejich fonologických vlastnostech (1.3) a informace o slovním druhu a výskytu ve slovnících (1.4). Tyto informace je možné následně využít k vyhledávání v korpusu a k jeho třídění, takže lze například zjistit, zda ve *Slovníku spisovné češtiny* existují přídatná jména o pěti slabikách obsahující znělou velární okluzivu, slabičné /r/ a vysoké přední vokály.

Podrobný popis FLK je uveden na webových stránkách citovaných v poznámce 2 (Bičan, ms.).

1.2 Ve FLK je každé lexikální položce přiřazena fonologická interpretace její zvukové realizace, která odpovídá předpokládané ortoepické výslovnosti podle pravidel formulovaných v publikaci *Výslovnost spisovné češtiny 1* (Hála 1968). Fonologická transkripce byla v první fázi získána automatickým převodem z ortografické podoby pomocí počítačového programu.³ Výsledek byl poté ručně překontrolován.

Pro mnoho slov, především cizího původu, jsou v publikovaných slovnících uvedeny různé způsoby zápisu, přestože je jejich výslovnost stejná, např. *filosofie* × *filozofie*, tj. [filozofije]. Takové lexémy se sice ve FLK vyskytují jako dvě samostatné položky, ale jejich fonologická transkripce je stejná. Vzhledem k velikosti korpusu jsme se rozhodli duplicitní položky nesjednocovat. Vzniklý problém se při vyhodnocování dat částečně řeší rozlišováním mezi tokeny a typy (jako token se /filozofije/ v korpusu objevuje dvakrát, jako typ jen jednou). Tento postup má

² <<http://www.ujc.cas.cz/phword>>.

³ Program prozatím slouží k interním účelům, avšak autor nevyklučuje možnost jeho pozdějšího zveřejnění.

ovšem nevýhodu v tom, že např. homofona *stát* (podstatné jméno) a *stát* (sloveso) jsou nutně hodnocena jako jeden typ.

Fonologická transkripce slov je vizualizace fonologické analýzy daných jazykových faktů a jako každá analýza se řídí principy a metodologií určité teorie. Tou je pro nás teorie funkční fonologie formulovaná pražskou školou, především Nikolajem Trubeckým (1939), a dále rozvinutá André Martinetem (Martinet 2011) a Janem Mulderem (Mulder 1989). Detaily jsou podrobně popsány v Bičan (2013) a nejsou pro účely tohoto článku podstatné.

Základní podobou fonologické transkripce je posloupnost fonémů, která je rozdělena do fonologických slov. Fonologické slovo je fonologicky definovaná jednotka, která není nutně totožná s gramaticky (tj. nefonologicky) definovaným slovem, a to ani v češtině (Bičan 2014), ani v mnoha jiných jazycích (Dixon – Aikhenvald 2003). Pomocí speciálních značek je ovšem v transkripci naznačena i hranice gramatických slov.

V češtině je fonologické slovo vymezeno především přízvukem. Není menší než přízvukový takt, ale nemusí se s ním nutně shodovat. Za signály jeho hranic totiž považujeme i výskyt tzv. rázu a dalších zvukových prostředků (viz Bičan 2014). Ráz se v češtině vyslovuje na začátku gramatických slov před vokálem (např. *oko*) nebo na hranicích předpony a základu slova, popř. v kompozitech, začíná-li základ slova, resp. druhá část kompozita vokálem. Proto se například gramatická slova jako *naučit*, *velkoobchod*, která v izolaci odpovídají jednomu přízvukovému taktu, skládají ze dvou fonologických slov. Ráz (či minimálně jeho potenciální výskyt) signalizuje jejich fonologickou složenost.⁴

Ve zvláštním sloupci je dále z praktických důvodů u každé položky naznačeno, jak ji slabikovat, tedy dělit do fonologicky definovaných slabik. Pravidla slabikování, jež byla v korpusu využita, vycházejí z pravidel navržených Kučerou a Monroem (1968), jsou však uzpůsobena zvolené teorii a metodologii. Detaily viz Bičan (ms.).

1.3 Z fonologické transkripce jsou odvozeny fonologické vlastnosti, které jsou paralelou gramatické anotace v nefonologických korpusech. Kromě informace o délce slova podle počtu fonémů a slabik je u hesel naznačen jejich konsonanticko-vokální vzorec. Každý foném je v češtině buď neslabičný (tj. konsonant – C), nebo slabičný (tj. vokál nebo slabičná sonanta /r/ a /l/ – V), takže např. formy /voda/ a /vlna/ mají oba vzorec CVCV.

Dále heslo obsahuje informace o distinktivních rysech fonémů, z nichž se skládá. Distinktivní rysy zde chápeme jako analytické vlastnosti fonémů, jež jsou modelem (či projekcí) zvukových vlastností hlásek (Mulder 1989). Pouze

⁴ Budeme-li dále bez jakéhokoliv přívlastku hovořit o slovech, budeme tím mínit slova fonologická.

ty vlastnosti, které jsou relevantní pro komunikaci, mohou být distinktivními rysy. Toto chápání se nutně neshoduje s univerzálně pojatými teoriemi Romana Jakobsona (Jakobson – Halle 1956) či Noama Chomského a jejich následovníků (Chomsky – Halle 1968). V pojetí funkční fonologie nejsou distinktivní rysy nutně binární a univerzální pro všechny jazyky. Různé teorie nicméně spojuje fakt, že distinktivní rysy odlišují jeden foném od fonémů jiných. V češtině u konsonantů proto rozlišujeme distinktivní rysy, které odpovídají místu a způsobu artikulace a znělosti jejich alofonů, u vokálů pak rysy, které odpovídají horizontální a vertikální poloze jazyka a kvantitě jejich alofonů.

1.4 Dalším oddílem FLK je informace o slovních druzích konkrétních hesel. Slovní druh byl přiřazen automaticky pomocí desambiguačního nástroje Desamb⁵ a následně manuálně zkontrolován. Podle slovních druhů lze nejen korpus třídit, ale především zjišťovat, zda se fonologická struktura jednotlivých slovních druhů navzájem liší. Výsledky ukazují, že takové rozdíly skutečně existují, a to například v tom, že u neohebných slovních druhů je struktura slabiky jednodušší než u slovních druhů ohebných (viz Bičan 2015).

Konečně posledním oddílem každé lexikální položky je informace o slovnících, v nichž se položka objevuje, což nabízí další možnost, jak fonologickou strukturu slov srovnávat. Korpus zahrnuje slovo (lemmata) z publikovaných slovníků moderní češtiny obsažených v Databázi heslářů.⁶ Jedná se o *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2003), *Slovník spisovného jazyka českého I–IV* (1960–1971), *Příruční slovník jazyka českého I–VIII* (1935–1957), *Co v slovnících nenajdete: novinky v současné slovní zásobě* (1994), *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves* (1997), *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1* (1998), *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2* (2004), *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení* (2005), *Frekvenční slovník češtiny* (2010). Dále jsme korpus doplnili o seznam slov cizího původu z výslovnostního slovníku *Výslovnost spisovné češtiny* (Romportl 1978). Slovník je sice dnes již poněkud zastaralý, stále však nabízí nejucelenější přehled výslovnosti slov, která byla do češtiny přejata z různých jazyků. Díky němu lze porovnat fonologickou strukturu lexémů domácího původu a lexémů cizího původu.

2. Slabičná struktura českých slov

2.1 FLK jako celek nebo jakoukoliv jeho část je možné automaticky vyhodnotit pomocí počítačového programu, jenž byl pro tento úkol vyvinut. Takto získáme přesné informace o frekvenci jednotlivých fonémů, kombinacích fonémů, slabik, fonologických slov, popř. jiných definovatelných kategorií včetně gramatic-

⁵ <http://nlp.fi.muni.cz/projekty/rule_ind/>.

⁶ Viz <<http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare/>>.

kých slov. Podobné údaje se doposud získávaly jen z omezeného množství dat. Např. statistické údaje o fonologii češtiny v knize *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny* (Těšitelová a kol. 1985) jsou založeny jen na vzorku 5 000 slabik.⁷ Kvůli technickým omezením se předchozí popisy některými aspekty fonologické struktury češtiny vůbec nezabývaly. Mezi ně patří například otázka souvýskytu slabik různé struktury uvnitř českých slov. Slabika v češtině má bohatou, avšak omezenou strukturu (Bičan 2013). Legitimní otázkou potom je, zda mohou být česká slova tvořena jakoukoliv posloupností povolených slabik. A pokud ano, jsou některé posloupnosti preferované, zatímco jiné jsou vzácné? Abychom ukázali užitečnost našeho korpusu, pokusíme se na tyto otázky odpovědět. Zaměříme se na souvýskyt slabik podle typu slabičného jádra (2.2), na souvýskyt slabik podle jejich otevřenosti či zavřenosti (2.3) a na souvýskyt slabik podle komplexnosti slabičné iniciály (2.4). Případnou podrobnější interpretaci nebo vysvětlení zjištěných faktů musíme s ohledem na délku článku ponechat do samostatné studie.

Jelikož FLK vzniká v rámci grantu, jenž je v současnosti stále řešen, bude v celé své šíři zveřejněn po skončení grantového projektu v roce 2016. Následující analýza je založena na lexikální zásobě ze *Slovníku spisovné češtiny* (SSČ) a tato část korpusu je na webových stránkách korpusu volně přístupná spolu s jejím vyhodnocením. Čtenář si tak může nezávisle ověřit naše závěry. SSČ byl zvolen, protože ze všech slovníků obsažených ve FLK nejlépe zaznamenává slovní zásobu současné češtiny.⁸ Zvolený vzorek čítá 49 365 lexikálních položek a je tedy dostatečně velký, aby nabídl užitečné informace. Lexikální položky v SSČ odpovídají 45 978 fonologickým slovům (dále jen slovům) jako typům, jež se dělí na 146 703 slabik. Poněvadž nás zajímá souvýskyt slabik, nebudeme se dále zabývat jedno-slabičnými slovy (3,44 % všech slov). Hlavní pozornost bude věnována slovům o 2–5 slabikách, která tvoří 94,09 % slov (43 263 slov). Slova o více slabikách než pět tvoří jen 2,47 % (nejdelší jsou v našem vzorku slova o deseti slabikách).

2.2 Slabičnou strukturu slov můžeme v prvé řadě popsat podle typu slabičného jádra. V češtině ho tvoří vokál (krátký, dlouhý, diftongální), nebo slabičná sonanta (/r/, /l/).⁹ FLK ukazuje, že slabiky s vokály jasně převažují nad slabikami

⁷ Poznamenejme, že byť fonologickou část má i kniha *Statistiky češtiny* (Bartoň a kol. 2009), jež uvádí různé kvantitativní vlastnosti Českého národního korpusu (SYN2005), její autoři se zabývají frekvencí hlásek a hláskovou strukturou slov. Proto například autoři berou v potaz existenci rázu (glotální okluzivy), kterážto hláska však není v češtině alofonem žádného fonému.

⁸ Na rozdíl od *Slovníku spisovného jazyka českého* nebo *Příručního slovníku jazyka českého*. Ostatní slovníky zařazené do FLK musíme chápat jako doplňky či dodatky k těmto třem nejdůležitějším slovníkům češtiny.

⁹ Se slabičným /m/ nepracujeme, poněvadž slova *sedm* a *osm* přepisujeme jako /sedum/ a /osum/.

se slabičnými sonantami (98,72 % oproti 1,28 %). U vokálů pak jednoznačně převažují slabiky tvořené krátkým vokálem (77,62 %). Na druhém místě jsou slabiky tvořené dlouhým vokálem (19,1 %) a pak slabiky s diftongálním vokálem (2 %).

Celkově tedy krátké vokály převažují nad nekrátkými vokály (kam pro zjednodušení řadíme i slabičné sonanty). Tabulka 1 ukazuje, jak se na dvoj- až pěti-slabičných slovech projevuje preference krátkých vokálů oproti ostatním typům slabičných jader (= nekrátké vokály). Šedým podkladem jsou zvýrazněny nejčastější typy slov. Poslední řádek uvádí celkový počet slov podle počtu slabik; stejné počty platí i pro ostatní tabulky.

Počet slabik s nekrátkým vokálem	Počet slabik ve slově			
	2	3	4	5
0	48,39 %	40,2 %	39,08 %	36,42 %
1	46,6 %	46,67 %	42,55 %	44 %
2	5,02 %	12,72 %	16,91 %	17,58 %
3	–	0,41 %	1,43 %	1,98 %
4	–	–	0,03 %	0,03 %
5	–	–	0 %	0 %
Celkem slov	10 269	18 013	11 499	3 482

Tabulka 1: Procentuální zastoupení slov o daném počtu nekrátkých vokálů (tj. počtu slabičných jader jiných než krátkých vokálů)

S výjimkou dvojslabičných slov jsou nejvíce doložena slova, která kromě krátkého vokálu obsahují právě jeden vokál nekrátký, a teprve na druhém místě jsou slova se všemi jádry tvořenými krátkými vokály. Pak už shodně platí, že se zvětšujícím se počtem nekrátkých vokálů klesá i četnost takových slov. Nejméně častá jsou slova se čtyřmi nekrátkými vokály a slova s pěti nekrátkými vokály nejsou doložena vůbec. Za pozornost stojí fakt, že opět s výjimkou dvojslabičných slov je procentuální poměr slov o určitém počtu nekrátkých vokálů srovnatelný u slov různé slabičné délky. Teoreticky by totiž dvojslabičná slova mohla být tvořena jen nekrátkými vokály a i potom by celkově mohly být krátké vokály častější než vokály nekrátké.

Z preference krátkých vokálů tedy nutně nevyplývá, že nejčastější budou jen slova s krátkými vokály. Tabulka 1 rozlišovala pouze mezi dvěma typy slabičných jader, tj. krátké vokály a ostatní typy slabičných jader. Rozdělíme-li však druhou skupinu do jednotlivých tříd (dlouhé vokály, diftongální vokály a slabičné /r/ a /l/), pak zjistíme, že celkově nejčastějšími jsou přece jenom slova, jež obsahují vokály krátké. Označíme-li slabiky podle typu jádra písmeny K (krátký vokál ve slabice), D (dlouhý vokál), F (diftongální vokál) a R (sonanta), můžeme rozlišovat různé druhy kvantitativních vzorců slov (např. /rolāda/ má vzorec KDK).

Tabulka 2 nabízí hierarchii pěti nejčastějších kvantitativních vzorců. Ve všech případech jsou nejčastější slova obsahující jen krátké vokály (tj. vzorce KK, KKK atd.). U dvojslabičných slov se k tomuto typu řadí téměř polovina slov; u ostatních typů zastoupení vždy přesahuje 35 %.¹⁰

Pořadí	Počet slabik ve slově			
	2	3	4	5
1	KK (48,39 %)	KKK (40,2 %)	KKKK (39,08 %)	KKKKK (36,42 %)
2	KD (20,95 %)	KKD (20,42 %)	KKKD (24,02 %)	KKKKD (30,62 %)
3	DK (16,14 %)	KDK (13,22 %)	KKDK (8,4 %)	KKKDD (6,61 %)
4	KF (3,59 %)	DKK (6,41 %)	KLKD (5,08 %)	KKKDK (5,4 %)
5	FK (2,86 %)	DKD (4,99 %)	KKDD (4,54 %)	KKDKD (4,68 %)

Tabulka 2: Pět nejčastějších kvantitativních vzorců a jejich procentuální zastoupení (K = krátký vokál ve slabice, D = dlouhý vokál ve slabice, F = diftongální vokál ve slabice)

2.3 Druhou možností, jak popsat podle typu slabik celkovou strukturu českých slov, je porovnat v nich výskyt otevřených a zavřených slabik, tedy zaměřit se na slabičnou kódu. Otevřená je slabika končící na vokál (69,99 % slabik je v SŠ tohoto typu), zatímco zavřená slabika končí na konsonant (30,01 % slabik). Otevřených slabik je více než dvě třetiny z celkového počtu slabik, avšak z toho opět nutně nevyplyvá, že nejčastější budou slova obsahující pouze otevřené slabiky. To potvrzuje tabulka 3, v níž uvádíme procentuální zastoupení dvoj- a pětislabičných slov s určitým počtem zavřených slabik. Šedým podkladem jsou opět zvýrazněny nejčastější typy slov.

Počet zavřených slabik	Počet slabik ve slově			
	2	3	4	5
0	22,05 %	25,08 %	29,52 %	29,32 %
1	62,72 %	55,36 %	48,28 %	45,72 %
2	15,23 %	18,4 %	19,67 %	20,36 %
3	–	1,17 %	2,45 %	4,19 %
4	–	–	0,07 %	0,37 %
5	–	–	–	0,03 %

Tabulka 3: Procentuální zastoupení slov o daném počtu zavřených slabik

¹⁰ Preference slov se všemi slabikami tvořenými krátkými vokály není v rozporu s faktem, že nejčastější jsou slova s jedním nekrátkým vokálem. Nekrátký vokál totiž může být v jakékoliv pozici slova a v součtu je takových slov více než slov se všemi krátkými vokály.

Zcela jednotně jsou nejvíce zastoupena nikoliv slova se všemi slabikami otevřenými, nýbrž slova s právě jednou slabikou zavřenou a ostatními otevřenými (vždy více než 45 %). Dalším pozoruhodným faktem, v němž se různoslabičná slova shodují, je preference slov o určitém počtu zavřených slabik. Ve všech případech jsou druhým nejčastějším typem slova neobsahující ani jednu zavřenou slabiku a dále slova se dvěma zavřenými slabikami. Konečně pro všechna slova platí, že se vzrůstajícím počtem zavřených slabik klesá i četnost slov. Slova s pěti zavřenými slabikami jsou velmi vzácná – v SSČ jsou doložena jen dvě (*interkontinentální*, *pluskvamperfektum*). Slova s vyšším počtem zavřených slabik nejsou doložena vůbec, a to ani v celém FLK.

Stejně jako u slabičných jader, tak i v případech otevřenosti můžeme rozlišovat různé vzorce slov podle typu slabik. Označme si otevřené slabiky písmenem O a zavřené slabiky písmenem Z. Hierarchie pěti nejčastějších vzorců podle otevřenosti slabiky a jejich procentuální zastoupení nabízí tabulka 4. U čtyř- a pětislabičných slov jsou shodně nejčastější slova, v nichž jsou všechny slabiky otevřené. U dvoj- a trojslabičných slov jsou taková slova až na druhém místě; u nich jsou nejčastější slova, v nichž je koncová slabika zavřená. Slova s jednou slabikou zavřenou jsou velmi častá i v případech čtyř- a pětislabičných slov. Preferenci slov s jednou zavřenou slabikou ostatně potvrzuje již tabulka 3.

Pořadí	Počet slabik ve slově			
	2	3	4	5
1	OZ (47,99 %)	OOZ (31,93 %)	OOOO (29,52 %)	OOOOO (29,32 %)
2	OO (22,05 %)	OOO (25,08 %)	OOOZ (21,01 %)	OOOZO (16,05 %)
3	ZZ (15,23 %)	OZO (15,31 %)	OOZO (12,9 %)	OOOOZ (12,67 %)
4	ZO (14,73 %)	ZOZ (9,21 %)	ZOOO (7,97 %)	ZOOOO (8,73 %)
5	–	ZOO (8,12 %)	ZOOZ (6,76 %)	ZOOZO (4,54 %)

Tabulka 4: Pět nejčastějších vzorců slov podle otevřenosti slabik (O = otevřená slabika, Z = zavřená slabika)

2.4 Další možnost k popsání slabičné struktury slov nabízí slabičná iniciála. Ta může buď chybět (4,52 % slabik je v SSČ tohoto typu), nebo může být jednoduchá, tj. tvořena jedním konsonantem (69,44 %), nebo je komplexní, tj. tvořena kombinací konsonantů (26,04 %). Je zjevné, že slabiky s jednoduchou iniciálou převládají, ale ani zde nelze tvrdit, že právě proto budou v češtině nejčastější slova tvořená slabikami tohoto typu. Tabulka 5 shrnuje procentuální zastoupení slov podle počtu slabik a podle počtu v nich obsažených slabik s jednoduchou iniciálou, tedy iniciálou jinou než tvořenou jedním konsonantem.

Počet slabik s jednoduchou inic.	Počet slabik ve slově			
	2	3	4	5
0	35,33 %	29,69 %	28,72 %	25,59 %
1	48,09 %	45,28 %	42 %	41,84 %
2	16,58 %	21,33 %	23,02 %	25,27 %
3	–	3,69 %	5,77 %	6,2 %
4	–	–	0,48 %	1,03 %
5	–	–	–	0,06 %

Tabulka 5: Procentuální zastoupení slov o daném počtu slabik s jednoduchou iniciálou (tj. jinou iniciálou než tvořenou jedním konsonantem)

Pozoruhodný až překvapivý je fakt, že bez ohledu na počet slabik ve slově jsou vždy nejčastější slova obsahující jednu slabiku s jednoduchou iniciálou a ostatní slabiky s jednoduchou iniciálou. Takových slov je vždy více než 41 %. Na druhém místě jsou shodně slova s žádnou jednoduchou iniciálou a pak platí, že se vzrůstajícím počtem slabik s jednoduchou iniciálou klesá i četnost takových slov. Slova s pěti slabikami s jednoduchou iniciálou jsou vzácná a slova se šesti a více takovými slabikami nejsou doložena v celém FLK.

Konečně se zastavme u vzorců slov podle komplexnosti iniciály slabiky. Označme si písmenem S slabiku s jednoduchou iniciálou, M slabiku s komplexní iniciálou a B slabiku bez iniciály. Pořadí pěti nejčastějších vzorců slov zobrazuje tabulka 6. Z ní je patrné, že nejčastější jsou vždy slova se slabikami, jejichž iniciálu tvoří jeden konsonant (více než čtvrtina slov). Tento závěr ovšem není v rozporu s výše uvedeným konstatováním, že v češtině jsou nejčastější slova s jednou slabikou mající jednoduchou iniciálu. Je třeba si uvědomit, že jednoduchá iniciála může být v jakékoliv pozici ve slově. V součtu je takových slov více než slov se všemi slabikami typu SS, SSS, SSSS a SSSSS.

Pořadí	Počet slabik ve slově			
	2	3	4	5
1	SS (35,33 %)	SSS (29,69 %)	SSSS (28,72 %)	SSSSS (25,59 %)
2	MS (28,79 %)	MSS (16,64 %)	MSSS (9,96 %)	SSSSM (10,86 %)
3	SM (15,74 %)	SSM (12,18 %)	SSSM (9,55 %)	BSSSS (9,08 %)
4	MM (14,22 %)	SMS (10,88 %)	SMSS (9,06 %)	MSSSS (7,32 %)
5	BS (3,5 %)	MSM (5,5 %)	BSSS (7,46 %)	SMSSS (5,6 %)

Tabulka 6: Pět nejčastějších vzorců slov podle komplexnosti iniciály (S = slabika s jednoduchou iniciálou, M = slabika s komplexní iniciálou, B = slabika bez iniciály)

3. Shrnutí a závěr

V našem příspěvku jsme pro češtinu popsali slabičnou strukturu fonologických slov na základě dat z Fonologického lexikálního korpusu češtiny (FLK). Součástí korpusu je slovní zásoba zaznamenaná v nejdůležitějších slovnících češtiny vydaných v průběhu 20. a 21. století (viz oddíl 1.4), avšak pro naši analýzu jsme se rozhodli omezit jen na zásobu ze *Slovníku spisovné češtiny* (SSČ). Ze všech slovníků v korpusu obsažených totiž nejlépe zachycuje slovní zásobu současné češtiny, byť pochopitelně netvrdíme, že je v něm odražen aktuální stav české slovní zásoby. Základní jednotkou analýzy bylo fonologicky definované fonologické slovo, které není nutně totožné s nefonologicky definovaným gramatickým slovem. V češtině fonologické slovo vymezuje především přízvuk a výskyt hraničních signálů jako ráz. Analýzu jsme omezili na dvoj- až pětislabičná slova, jež tvoří 94,09 % zvoleného vzorku, tj. celkem 43 263 fonologických slov. Věnovali jsme se souvýskytu slabik podle jejich struktury jádra, kódy a iniciály. V prvním případě nás zajímal výskyt slabik podle toho, který foném fungoval jako slabičné jádro (krátký, dlouhý, diftongální vokál či slabičné /r/, /l/). V druhém případě jsme se soustředili na distribuci otevřených a zavřených slabik. Ve třetím případě jsme popsali výskyt slabik podle komplexnosti slabičné iniciály (jeden konsonant, konsonantická kombinace nebo nulová iniciála).

Tím jsme samozřejmě nevyčerпали všechny možnosti, jak v češtině popsat slabičnou strukturu slov. Místo otevřenosti slabiky by bylo možné slova rovněž popsat podle komplexnosti slabičné kódy, tj. podle toho, zda kóda končí na jeden konsonant, konsonantickou kombinaci nebo zda kóda chybí. Poněvadž na konsonantickou kombinaci končí jen 4,46 % slabik, nebyly by výsledky tak zajímavé, a proto jsme se zabývali pouze přítomností a nepřítomností slabičné kódy. U iniciál jsme však komplexnost zohlednili, jelikož na konsonantickou kombinaci začíná 26,04 % slabik. Konečně další možností, jak slabičnou strukturu slov popsat, je soustředit se na tzv. rým slabiky, čímž se myslí jádro + kóda. Podle rýmu lze například rozlišovat tzv. lehké a těžké slabiky (Hyman 1985). Uvedený rozdíl se v češtině uplatňuje především v časoměrném verši (Ibrahim a kol. 2013).

Těmito a dalšími aspekty slabičné struktury slov se musí zabývat jiné studie. Zvolené pohledy nám přesto poskytly dostatečné podklady pro učinění několika důležitých závěrů. Za prvé, slova v češtině nemají zcela libovolnou slabičnou strukturu v tom smyslu, že by se mohla skládat z jakékoliv posloupnosti povolených slabik. Za druhé, je možné pozorovat určité tendence či preference ve stavbě slov.

Jak data ukázala, slova určité slabičné struktury nejsou možná nebo alespoň v SSČ nedoložená. V prvé řadě nenajdeme doklad na slova obsahující více než čtyři slabiky, jejichž jádro je tvořeno jiným vokálem než krátkým. Stejně tak nejsou doložena slova s více než pěti zavřenými slabikami a konečně v SSČ není doklad na slova s více než pěti slabikami, jejichž iniciála je jiná než tvořená jedním konsonantem. Otázkou zůstává, zda zmíněné limity vyplývají jen z omezenosti našich dat nebo zda v češtině existuje horní hranice pro výskyt slabik určitého

typu, které nejsou ve slovech překročeny. Máme za to, že obě možnosti platí. Ve FLK nejsou nahrnuty různé slovní tvary gramatických slov, což zkresluje celkový obraz, poněvadž v případě skloňování a časování musíme přinejmenším očekávat nárůst zavřených slabik. Jak jsme zmínili výše, je doloženo slovo *interkontinentální* s pěti zavřenými slabikami a jeho instrumentál singuláru *interkontinentálním* obsahuje šest zavřených slabik. Podobně můžeme očekávat i nárůst slov se slabikami tvořenými nejednoduchými iniciálami.

Na druhé straně je pozoruhodné, že v našem vzorku chybí slova s více než čtyřmi nekrátkými vokály. Mezi nekrátké vokály řadíme vokály dlouhé a diftongální, ale také pro zjednodušení slabičné sonanty /r/ a /l/. Lingvisté popisující češtinu obvykle předpokládají, že česká slova mohou obsahovat libovolný počet dlouhých vokálů (např. Horálek 1985: 128–129, Ibrahim a kol. 2013: 14), avšak FLK toto tvrzení vyvrací. Slova s více než čtyřmi dlouhými vokály (a obecně slova s více než čtyřmi nekrátkými vokály) se totiž nevyskytují v celém FLK čítajícím 288 132 fonologických slov. Je sice pravda, že náš korpus obsahuje jen slova bez rozličných morfologických tvarů, nicméně je málo pravděpodobné, že bychom z nich díky flexi získali tvary, které by obsahovaly více než pět nekrátkých vokálů. V celém FLK je jen 49 slov se čtyřmi nekrátkými vokály a tato slova odpovídají buď substantivům středního rodu zakončeným na *i* (např. *zařikávání*), nebo adjektivům zakončeným na *y* (např. *králikářský*). Jejich flexí však žádný nekrátký vokál nepřibude. Existenci takových slov nepotvrzuje ani předběžně zpracovaný textový korpus o téměř 390 tisících slovních tvarech (typů). To nás ospravedlňuje k tvrzení, že počet nekrátkých vokálů je v českých slovech omezen na počet čtyř.

Kromě absolutních limitů slabičné struktury českých slov lze pozorovat i jisté preference slov určité struktury. Jedna ze zjevných preferencí se týká výskytu vokálů jako slabičných jader. To se projevuje dvěma vzájemně souvisejícími způsoby. Za prvé, převážná většina slabičných jader je tvořena právě krátkými vokály (77,62 %). Dlouhé a diftongální vokály odpovídají jen 21,1 % slabičných jader. Poměr mezi nimi je tedy zhruba 4 ku 1. To znamená, že ačkoliv čeština rozlišuje mezi krátkými a dlouhými/diftongálními vokály, 73 % krátkých vokálů není v opozici s vokálem dlouhým či diftongálním. Konečně slabičné sonanty /r/ a /l/, jež bývají zmiňovány jako typický rys češtiny, jsou nejméně frekventovaným slabičným jádrem (1,28 %). V konkrétních textech může být díky skloňování a časování jejich frekvence jiná, ale dostupné popisy ukazují, že je ještě nižší (Ludvíková 1976).

Druhá preference týkající se slabičných jader se projevuje souvýskytem slabik s krátkými vokály v rámci celého slova. Naše data dokazují, že nejfrekventovanější jsou slova, která obsahují pouze slabiky s krátkým vokálem (více než třetina všech slov). Přesto rozlišíme-li jen krátké vokály na jedné straně a na straně druhé nekrátké vokály (ostatní vokály plus slabičné sonanty), pak platí, že nejvíce jsou doložena slova s právě jedním nekrátkým vokálem. Výjimkou jsou dvojslabičná slova, kde jsou nejčastější slova s žádným nekrátkým vokálem. Dále je jasné

pozorovatelná tendence ke snižujícímu se zastoupení slov se vzrůstajícím počtem nekrátkých vokálů.

Důvody pro preferenci slov s krátkými vokály mohou být jak historické, tak fonetické. Podle Sukače (2011) na češtinu v minulosti zřejmě působil podobný rytmický zákon jako na slovenštinu, byť nikoliv v takovém rozsahu a tak pravidelně. Z fonetického hlediska jsou dlouhé vokály náročnější na výslovnost (a čas) a v delších slovech může být obtížnější je rozlišit od krátkých, poněvadž se výslovnost často redukuje.

Jak již bylo řečeno, podle frekvence výskytu jsou v českých slovech častější krátké vokály než vokály dlouhé a diftongální. Stejně tak jsou častější zavřené slabiky oproti slabikám otevřeným. 69,99 % slabik je otevřených a 30,01 % slabik je zavřených. Zatímco v případě vokálů jsou nejfrekventovanější slova se všemi krátkými vokály, v případě otevřených a zavřených slabik nelze konstatovat, že by nejfrekventovanější byla slova, v nichž jsou všechny slabiky otevřené. To platí pouze u troj- a čtyřslabičných slov, kdežto u dvoj- a trojslabičných slov jsou taková slova až na druhém místě. Celkově převládají slova s jednou slabikou zavřenou: 55,48 % všech slov obsahuje jednu zavřenou slabiku a ostatní slabiky otevřené. 25,23 % slov neobsahuje žádnou zavřenou slabiku a jen 19,29 % obsahuje více než dvě zavřené slabiky.

Kromě kódy je druhým svahelem iniciála. U ní nás zajímala její komplexnost, nikoliv pouze přítomnost či nepřítomnost konsonantů. Z celkového hlediska jsou nejvíce zastoupena slova, v nichž všechny slabiky začínají na jeden konsonant (tj. slova typu CV, CVCV, CVCVCV atd.). Rozlišíme-li však na jedné straně slabiky s iniciálou tvořenou jedním konsonantem a na straně druhé zbývající typy slabik, mají potom největší převahu slova, v nichž alespoň jedna a právě jedna slabika začíná buď na konsonantickou kombinaci, nebo žádnou iniciálu nemá. Necháme-li stranou slabiky bez iniciály, jichž není mnoho (4,52 %), pak v 38,65 % všech dvoj- až pětislabičných slov je právě jedna slabika začínající na konsonantickou kombinaci, zatímco všechny ostatní začínají na jeden konsonant.

Shrňme-li závěry našeho výzkumu, pak čeština preferuje slova 1) tvořená slabikami jen s krátkými vokály, 2) obsahující právě jednu zavřenou slabiku a 3) obsahující právě jednu slabiku s iniciálou tvořenou jedním konsonantem. Tato zjištění lze spojit s dalšími fakty, které se týkají slabičné struktury jako takové (viz Bičan 2015: 4) podle typu jádra jsou nejfrekventovanější slabiky s krátkými vokály (77,62 % všech slabik v SSČ), 5) podle typu kódy jsou celkově nejfrekventovanější slabiky bez kódy (69,99 % všech slabik), 6) podle typu iniciály jsou celkově nejfrekventovanější slabiky začínající na jeden konsonant (69,44 %). Konečně ze všech typů slabik je v češtině nejfrekventovanější typ CV (konsonant-vokál, např. /ta/), jemuž odpovídá 48,05 % z celkového množství 146 703 slabik. Tato zjištění však platí především pro lexikální zásobu češtiny, a proto bude nutné v budoucnu naše závěry ověřit na materiálu ze skutečných textů.

Literatura

BIČAN, Aleš

2013 *Phonotactics of Czech* (Frankfurt am Main: Peter Lang)

2014 „K pojmu fonologické slovo v češtině“; in Boček, Vít – Vykypěl, Bohumil (eds.): *Sophia Slavica* (Brno: Tribun), s. 13–23

ms. „Description of the Phonological Corpora of Czech“, k dispozici zde: <<http://www.ujc.cas.cz/phword>>

2015 „Kvantitativní analýza slabiky v českém lexikonu“; *Linguistica Brunensia* 63/2, s. 87–107

DIXON, R. M. W. – AIKHENVALD, Alexandra Y.

2003 „Word: A Typological Framework“; in Dixon, R. M. W. – Aikhenvald, Alexandra Y. (eds.): *Word: A Cross-linguistic Typology* (Cambridge: Cambridge University Press), s. 1–41

DURAND, Jacques a kol. (eds.)

2014 *The Oxford Handbook of Corpus Phonology* (Oxford: Oxford University Press)

FRISCH, Stefan A.

2012 „Phonotactic Patterns in Lexical Corpora“; in Cohn, Abigail a kol. (eds.): *The Oxford Handbook of Laboratory Phonology* (Oxford: Oxford University Press), s. 458–470

HÁLA, Bohuslav

1968 *Výslovnost spisovné češtiny 1* (Praha: Academia)

HORÁLEK, Karel

1986 „Fonologie spisovné češtiny“; in Petr, Jan a kol. (eds.): *Mluvnice češtiny 1* (Praha: Academia), s. 122–156

HYMAN, Larry

1985 *A Theory of Phonological Weight* (Dordrecht: Foris)

CHOMSKY, Noam – HALLE, Morris

1968 *The Sound Pattern of English* (New York: Harper & Row)

IBRAHIM, Robert a kol.

2013 *Úvod do teorie verše* (Praha: Akropolis)

JAKOBSON, Roman – HALLE, Morris

1956 *Fundamentals of Language* ('S-Gravenhage: Mouton & Co.)

KUČERA, Henry – MONROE, George K.

1968 *A Comparative Quantitative Phonology of Russian, Czech, and German* (New York: Elsevier)

LUDVÍKOVÁ, Marie

1976 „On Some Statistical Differences in Two Spoken Texts on the Syllabic Level“; in Horecký, Ján – Sgall, Petr – Těšitelová, Marie (eds.): *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 5 (Praha: Academia), s. 91–104

TĚŠITELOVÁ, Marie (ed.)

1985 *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny* (Praha: Academia)

MARTINET, André

2011 *Éléments de linguistique générale* (Paris: Armand Colin)

MATHESIOUS, Vilém

1929 „La structure phonologique du lexique du tchèque moderne“; *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 1, s. 67–84

MULDER, Jan

1989 *Foundations of Axiomatic Linguistics* (Berlin – New York: Mouton de Gruyter)

ROMPORTL, Milan

1978 *Výslovnost spisovné češtiny* (Praha: Academia)

ROUSSET, Isabelle

2004 *Structures syllabiques et lexicales des langues du monde* (Grenoble, Université Stendhal, Ph.D. práce)

SKARNITZL, Radek

2010 „Prague Phonetic Corpus: Status Report“; *Phonetica Pragensia* 12, s. 65–67

SUKAČ, Roman

2013 „Fish and its Fisherman. Paradigmatic and Derivative Length in Czech“; *Zeitschrift für Slawistik* 58, č. 1, s. 72–101

TRNKA, Bohumil

1966 „The Distribution of Vowel Length and its Frequency in Czech“; in Doležel, Lubomír – Sgall, Petr – Vachek, Josef (eds.): *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 1 (Praha: Academia), s. 11–16

TRUBECKOJ, Nikolaj

1939 *Grundzüge der Phonologie* (Praha: Jednota československých matematiků a fysiků)

VACHEK, Josef

1940 „Poznámky k fonologii českého lexika“; *Listy filologické* 67, č. 3–4, s. 395–402

Resumé

Phonological Lexical Corpus of Czech and the Syllabic Structure of Czech Words

The paper describes the Phonological Lexical Corpus of Czech (<http://www.ujc.cas.cz/phword>) and presents a sample of its analysis. The corpus is a phonologically transcribed database of lexical items from published dictionaries of Czech. Every item contains information about its length (in terms of phonemes and syllables), its syllabification, and phonological properties of the constituent phonemes. Information about the word's part of speech and its presence in various dictionaries is also included. As an example of the usefulness of the corpus, an analysis of the syllabic structure of Czech words is presented on the basis of 49 365 lexical items recorded in *Slovník spisovné češtiny*. Attention is paid to the co-occurrence of syllables according to the quality of the syllable nucleus, the presence vs. absence of the syllable coda, and the complexity of the syllable onset. It is demonstrated that there are certain tendencies in the distribution of syllables within words. First, the frequency of words decreases with the increase of non-short vowels within them. Second, words where one syllable is closed and the others are open are preferred to possible configurations. Third, Czech furthermore prefers words where exactly one syllable onset is complex and the others are simple.

Keywords: Phonological Lexical Corpus of Czech; syllabic structure of Czech words; distribution of syllables in Czech

PhDr. Aleš Bičan, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Etymologické oddělení

Veveří 97

602 00 Brno

bican@phil.muni.cz

Jazykový obraz smrti Edvarda Beneše v českém tisku v kontextu JOS dalších významných československých prezidentů

Lukáš Zábranský

1. Úvod

Ve studii si kladu za cíl prozkoumat jazykový obraz smrti prezidenta Edvarda Beneše v důležitých českých dobových periodikách. Prezident Beneš umírá na přelomu dvou politických etap poválečného československého vývoje: demokratického a nedemokratického. V tematicky se vztahujících článcích ke smrti a pohřebním rituálům této výrazné a mezinárodně uznávané osobnosti československé národní politiky budu verifikovat některé metody kognitivní lingvistiky/jazykového obrazu světa. Za nejdůležitější v daném materiálu považuji tyto aspekty: konceptuální metafory, typ rámcování/kategorizace, opozici vlastní × cizí, nejpodstatnější je pro tento výzkum zkoumání stereotypů a politické morálky (tzv. přísného otce versus tzv. pečovatelský model). Aplikací teorie konceptuální metafory jsem se již zabýval ve studiích věnovaných staroslověnským rukopisům (Zábranský 2013a) a moderní české literatuře (Zábranský 2013b), možnosti a limity takového postupu se ukazují jako velmi různorodé, výchozí sekundární literaturu a její využitelnost analyzuji v těchto studiích. Komplexnost metaforických konceptů vyplývá zejména z komplexnosti lidského vědomí, proto metafora jako taková není jen záležitostí jazykové formulace.¹¹ Před samotnou analýzou jazykového obrazu smrti prezidenta Beneše zasadím zobrazení jeho skonu do širšího kontextu: shrnu základní charakteristické rysy JOS výrazných československých prezidentů přelomových etap politického vývoje.¹² V úvodu považuji za vědecky poctivé a nezbytné pozastavit se u možností a limit výzkumu vybraných prezidentů. Uvědomuji si různé dobové kontexty přinášející odlišné jazykové obrazy světa, jsou v určitých aspektech stěží srovnatelné, stejně tak beru v úvahu i různorodost produktorů textů, z kognitivního hlediska je tedy vyloučena koncentrace na samostatného, individuálního tvůrce-redaktora, ale jedná

¹¹ D. Draaisma (2013) analyzuje metafory umělých pamětí a jejich zpětný vliv na naše myšlení: CD, magnetofony, gramofony, video, počítačové paměti, hologramy, fotografie a přesvědčivě odpovídá na otázku, co při všech změnách metafor zůstává v lidstvu neměnné.

¹² Analýze JOS prezidentů G. Husáka a V. Havla jsem se do značné míry odlišně věnoval ve studii ZÁBRANSKÝ, Lukáš (2014) „Jazykový obraz smrti Gustáva Husáka a Václava Havla v českém tisku“, in *Jazyk a jazykoveda v interpretácii*; Bratislava, s. 332–340.

se o jazykový obraz tvořený velkou skupinou pisatelů (nejen redaktorů, ale též spisovatelů, básníků, politiků). Ať již dobový čtenář přečetl jakýkoliv z daných článků, jistě zaznamenal i atmosféru a kontext ostatních článků a konkrétní článek ovlivnil jeho smýšlení o jazykovém obrazu světa daného prezidenta. Souhrn článků vytváří však ve zkoumaných listech poměrně kompaktní celek, jak se pokusím ukázat, z něhož vybočuje svým charakterem a dopadem jen velmi omezený až zanedbatelný počet příspěvků.

2. Kontext jazykového obrazu smrti dvou prezidentů uvádějících nové etapy československého státu: demokratického Tomáše G. Masaryka a nedemokratického Klementa Gottwalda

2.1 Tomáš Garrigue Masaryk: nekritičnost a stereotypy obrazu úmrtí a pohřbu

Úřad prezidenta Masaryka zasahuje celým rozsahem do demokratického období státního útvaru, T. G. M. umírá v úterý 14. září 1937 ve 3 hodiny 29 minut ráno. Deskriptci článků pojednávajících o událostech spjatých se smrtí T. G. M. z hlediska publicistiky poskytl v nepublikované práci Jiří Endler (Endler 2008). Z jeho výzkumu lze shrnout toto: existuje velký rozdíl v přístupu novin mezi obdobími do 14. září (premise „Masaryk je vážně, možná smrtelně nemocen“) a době po 14. září (premise „Masaryk je mrtev“). V dobovém Rudém právu nacházíme zásadní rozdíl mezi prvním obdobím (úsečné a strohé faktografické zprávy, přetištěné lékařské zprávy MUDr. Maixnera vydávané ČTK) a obdobím po 14. září, kdy se jeho úmrtí stává dominantním tématem listu.

Z kognitivního hlediska nás nejvíce zajímají rozdíly v konceptualizaci mezi RP a LN v období bezprostředně po smrti prezidenta. Lidové noviny sice byly de iure nadstranické a apolitické, ve skutečnosti to ale byla paroloď prezentace a obhajoby politiky Tomáše G. Masaryka, jednoznačně „prohradní“ médium, což je snadno pochopitelné při precedenční roli T. G. M. jako zakladatelského prezidenta ČSR. Stereotypně je prezident v Lidových novinách líčen jako: prezident všech (mladých, starých, dělníků, chudých, venkovanů, sedláků, profesorů, bohatých, ti bývají příznakově označeni nepřímě), obyčejný člověk (zdůrazňuje se tu jeho pracovitost, skromnost), otec národa (všechna líčení obyčejnosti mají vyvolat dojem ztráty blízkého člověka, nepřímě to dokládají i konceptuální metafory v Lidových novinách spadající jednoznačně do konzervativní politické morálky [„Strict Father Morality“; Lakoff 2002: zejména 105], například 14. [zvláštní vydání] a 21. 9. [ranní vydání] 1937 je Tomáš G. Masaryk líčen jako otec národa, který zanechává osiřelé celé obyvatelstvo, např.: „pláčem žen i vzlyky a osiřeli jsme všichni“), největší autorita (vyniká tu zejména ostatním článkům nepodobná analýza odkazu T. G. M. od Karla Čapka, ta je politicky progresivní [„Nurturant Parent Morality“; Lakoff 2002: zejména 117]; Čapek v článku „T. G. Masaryk mrtev“ [1937: 1] odmítá smutek/

sentimentalitu i duchovní přesah: „Ani modlit se za něho nebudeme.“). Dalšími oblíbenými stereotypy líčení T. G. M. v LN jsou Masaryk jako: velitel vojska, pedagog, věřící člověk. V RP redaktoři inklinují k těmto stereotypům: Masaryk jako nositel pokroku, měšťácký politik, protifašistický bojovník. Mediální reflexe smrti T. G. M. v RP slouží nepřímo k jiným cílům: pozorujeme politickou agitaci, ta slouží definování ideologické pozice a jejímu zřetelnému vymezení. Obě média až na výjimky (např. zmiňovaný Karel Čapek) vytvářejí zkreslený, fabulační JOS prezidenta T. G. M. V LN je zdůrazňována velikost, ale nepíše se o jeho významu, převládá líčení žalu, jak se tento žal promítá do ceremonií a rituálu pohřbu, nehovří se o tom, proč tomu tak je. Kritické smýšlení je vyřazeno, evidujeme charakteristické rysy propagandistického stylu, jak jej definuje např. František Koukolík (2006: 110–112): jednoduchost, oslovení emocí, oslovení představivosti, opakování. Z hlediska kognitivního se v obou případech jedná o zjevnou manipulaci čtenáře/občana (v Lidových novinách o nekritičnost, v Rudém právu o cílenou dezinterpretaci).

2.2 Klement Gottwald: parametry naprogramované propagandy obrazu úmrtí a pohřbu

Deskripci článků pojednávajících o úmrtí prezidenta Gottwalda a pohřebních rituálech poskytla z publicistického hlediska v rámci diplomové práce Kristýna Pleskotová (Pleskotová, 2009), zkoumala články v novinách v rozmezí 1. 3. – 1. 4. 1953, a to ve Svobodném slovu, Mladé frontě a Rudém právu. Prezident Gottwald, první prezident nové komunistické éry československého státu, umírá v dopoledních hodinách v neděli 14. března 1953, praskla mu aorta (nejspíš již při jeho návratu z pohřbu J. V. Stalina v Moskvě, panovaly totiž tehdy špatné meteorologické podmínky). Nejpodstatnější však ani dnes nevíme: Kdo, kdy a jak nakazil prezidenta Gottwalda syfilidou, a zda tak daná žena učinila /z vlastní či cizí vůle/ záměrně nebo mimoděčně. Svobodné slovo přináší promyšleně naprogramovanou strukturu příspěvků, ty jsou zaměřeny na pracující komplexně: nechybí trend udržení kultu Gottwaldovy osobnosti – pseudorubrika reakcí obyčejných občanů, sliby věrnosti odkazu prezidenta, vyhlášení dne smutku zemí Varšavské smlouvy, ale i persvaze z akademického prostředí, 20. březen se plně věnuje pohřbu fotodokumentací, hypertextem jsou pracující při trýzně. V pozdějších dnech následují persvaze z dalších prostředí (pracovní sliby jako výrazy věrnosti): hutníci věnují nedělní směny, Marta Gottwaldová děkuje za tisíce soustrastných telegramů. Z fotodokumentace jazykového obrazu smrti Klementa Gottwalda lze podtrhnout titulní stranu z 16. března, kde jedna ze dvou fotografií ukazuje údajný Gottwaldův pracovní stůl (jasná projekce byrokratické moci, snad i sekundárně symbol úcty k práci). Mladá fronta, zaměřená z povahy založení na mladé občany, vykazuje ve srovnání se Svobodným slovem a Rudým právem jisté odlišnosti, zejména: dojem kosmopolitní soudržnosti socialistické ideologie, vyjádření soudržnosti/identifikace

s mladými, nechybí ani podpora v „hříších mládí“ (16. března má vydání MF titulní stranu s fotografií Klementa Gottwalda, kterak kouří dýmku), vyskytuje se tu stereotyp: K. G. jako veliký učitel a vzor mládeže. V Rudém právu s tematikou smrti K. G. se mísily články zasloužilých a oblíbených umělců (např.: Jana Drdy, Jarmily Glazarové) a také „obyčejných“ pracujících. Oproti SSo a MF je prostor věnovaný článkům o smrti a pohřbu K. G. v RP větší, nachází se tu též větší počet článků s tímto tématem. Celkově tu mají projevy soustrasti větší záběr (od jednotlivců k celým organizacím) a nechybějí ani ty od sovětských pracujících a sovětských kulturních a veřejných činitelů. V prvních šesti dnech po smrti K. G. texty doprovází masivní fotografické zpracování.

Rysy společné všem třem novinám jsou: lékařské zprávy o zdravotním stavu/úmrtí (převzaté od ČTK), soustrastné projevy, soustrastné telegramy, projevy smutku, zprávy o delegacích, poděkování za projevenou soustrast, informace o sejmutí posmrtné masky, zpráva o pohřbu (čas pohřbu a časy veřejného vystavení rakve). Aritmetický průměr článků provedla Pleskotová ve zkoumaném období na: 7 článků na jedno číslo u SSo, 11 u MF a 15 u RP. Vše svědčí o kalkulaci, nikoliv o náhodě. Základní rysy propagandy jsou s časovým odstupem jasně čitelné (Koukolík 2006: 110–112): jednoduchost/simplifikace sdělení, oslovení emocí, oslovení představivosti /jak mocný a kolosální je politický systém/, opakování témat a tvrzení. V daných novinových člancích lze rozeznat velký apel na lidské city, ten zásadním způsobem podtrhuje fotografické zpracování. Skutečná příčina smrti zůstala zamlčena. Kult osobnosti stojí stranou, slouží jen jako prostředek k propagaci ideálů komunistické strany. V průběhu dalších dní od smrti prezidenta se apeluje na plnění pracovních objemů: speciální /mimořádné/ směny, zvýšení průmyslové výroby atd. Vše slouží k legitimizaci tehdejšího státního zřízení a jeho institucí.

3. Gustáv Husák: simplifikace JOS a ignorace

Gustáv Husák (původním křestním jménem Augustin) umírá dne 18. 11. 1991 v Bratislavě (78 let). Jazykový obraz smrti předposledního prezidenta Československa (ve funkci 29. 5. 1975 – 10. 12. 1989) zakládám na excerpci tří tisků v listopadových dnech roku jeho skonání, jsou to: Rudé Právo, Mladá fronta a Lidové noviny. Rudé právo jsem excerpoval v rozsahu celého měsíce listopadu roku 1991, celkem bylo vytištěno pouhých pět článků. Prostor věnovaný smrti prezidenta G. Husáka na stranách RP je sám o sobě znevážením jeho osoby. V daných člancích se pak projevuje konzervativní politická morálka – „Strict Father Morality“ (například 18. 11. J. Čarnogurský děkuje prezidentovi za záchranu oltáře Sedmi-bolestné Panny Marie), jakkoliv ve svých projevech se sám Husák označoval za realizátora progresivní politiky. Zprávy o smrti jsou pojaty v Rudém právu nejméně útočně ze zkoumaných periodik, postoj vůči osobnosti prezidenta zde není otevřeně nepřátelský. Bývalý prezident je tu vnímán jako kontroverzní osobnost.

Polemický charakter je dále umocňován zvýrazňováním pasáží pomocí tlustého písma, 19. listopadu se jedná o pasáže připomínající Husákovu spolupráci s KSS v roce 1943, dále jeho uvěznění a činnost v letech 1968–1969 a ve článku reflektujícím jeho pohřeb (22. 11.) jsou tlustě zaznamenána jména účastníků (např. J. Čarnogurský, F. Mikloško, Miloš Jakeš, Jozef Lenárt). Ve dvou případech je osobnost prezidenta G. Husáka dehonestována prolínáním mentálních prostorů. Mladá fronta DNES otiskla pouhé čtyři články týkající se umírání a smrti G. H., toto periodikum jsem excerpoval v rozmezí od 18. 11. do 30. 11. 1991. Dané články jsou svým obsahem velmi podobné výše zmíněným zprávám z RP. Oproti Rudému právu tu ovšem nenacházíme v žádném článku ani jednu byť oficiální doprovodnou fotografii. Nejradikálnější postoj vůči osobnosti Gustáva Husáka k němu pojali při příležitosti úmrtí redaktoři v rámci Lidových novin. V období od 18. do 30. listopadu 1991 se v LN vyskytly články dva bez obrazové přílohy, a to 18. a 19. listopadu (*Arcibiskup Sokol u Gustáva Husáka – Zpověď a smíření a Odišel muž moci*). V den smrti je referováno o zpovědi a posledním pomazání citací biskupa Dominika Tótha z trnavské arcidiecéze zahrnující i Bratislavu, zdravotní stav Husáka je popsán jako kritický. V druhém článku referuje na straně dvě o smrti G. H. Ján Mlynárik, článek je otištěn ve slovenském jazyce. Pod článkem jsou uvedené výrazné mezníky životopisu. Mlynárik vypráví příběh profesní dráhy Gustáva Husáka jako výtku z pozice morální autority. Hypertématem je tu moc. Text je prostoupen citacemi, očekávatelně je citovaný výrok G. H. hostilním „žertem“ o udělení 11letého trestu věznění knězi z rodné Dúbravky. Ačkoliv Gustáv Husák nebyl za své činy nikdy odsouzen ani souzen, vyskytují se tu cejchy ve formě slov: kolaborant, okupačná moc, oportunizmus, zrada.

Jazykový obraz smrti Gustáva Husáka ve sledovaných periodikách je fragmentární, simplifikovaný, nekorektní, konzervativní s důrazem na katolicismus, polemický, až odsudečný, hypoinformativní a v Rudém právu kontextem urážlivý. V případě článku v den úmrtí je v Lidových novinách dokonce usilováno o vyřazení kritického myšlení pomocí aplikace cejchů. Celkově vzato je však též jazykový obraz smrti Gustáva Husáka v tisku pozoruhodný absencí prvků propagandy (pomineme-li přítomnost cejchů).

4. Václav Havel: nekritičnost JOS, svatozáře a pompa

Poslední prezident Československa (29. 12. 1989 – 20. 7. 1992) a zároveň první prezident České republiky (2. 2. 1993 – 2. 2. 2003) umírá na Hrádečku 18. prosince 2011. Jazykový obraz smrti Václava Havla jsem zkoumal v denících Lidové noviny, Mladá fronta dnes, Právo a Blesk (v rozsahu 19.–25. prosince).

4.1 Lidové noviny

Lidové noviny – stejně jako všechny další zkoumané tisky – se vyznačují masivní přítomností barevných snímků. Redaktoři inklinují ke stereotypům: Václav Havel

jako: bojovník za svobodu, hlasatel pravdy. Co JOS V. H. má v LN částečně společného s JOS T. G. M. je důraz na sentimentalitu, je tu programově a opakovaně vytvářen obraz/dojem blízkého člověka (příkladem jsou již názvy článků: *Smutek za V. H., Slzy a žal, Květiny pro Havla plují po řekách*). Okrajovými stereotypy jsou V. H. jako: dramatik, disident a ojedinělé případy, kdy je zjevné, že schopnosti redaktorů nedostačovaly na vylíčení náročného obrazu do té míry, aby daný stereotyp přesvědčivě v krátkém čase fabulačně naplnili, V. H. jako: skromný muž, prezident všech (v obou případech zásadní rozdíl oproti T. G. M., u něj se tento obraz dařilo v LN podat přesvědčivě).

4.2 Mladá fronta DNES

Mladá fronta DNES otiskuje články a fotografie, v prvních dnech po smrti Václava Havla zabírají prakticky celá vydání (19.–23. 12.). Po vánoční pauze (27. 12.) je již úmrtí V. H. periferní událostí a 29. prosince nalézáme poslední článek na téma související s touto osobností. Portrétní snímek plnicí prakticky celou stranu nalézáme nejen 19. a 23. prosince, ale i ve speciálních obrazových přílohách (20. 12. *Václav Havel v obrazech* a 21. 12. *Loučení s Václavem Havlem*). Podobně jako v LN tu evidujeme důraz na sentimentalitu (např.: *Praha slzela pro Václava Havla* – článek se snímkem v pražské příloze 19. 12.). Nejčastější stereotypy jsou V. H. jako: bojovník za svobodu a demokracii, vítěz a mezinárodně uznávaná autorita, manžel, disident, vlastenec (např. zdůrazňování vlajek v den pohřbu); další stereotypy pak nacházíme tyto, V. H. jako: rétor (např. projev v kongresu USA, otištění celého projevu z 1. 1. 1990), dramatik, vlastenec, katolík. Nejčastějším symbolem je schematické srdíčko, svatozář v této podobě vyražuje kritické myšlení a představuje opak cejchu. Zajímavým případem mísení prostorů je snímek Václava Havla otištěný přes celou stranu (19. 12.), na kterém kráčí po břehu moře k objektivu zády. Snímek evokuje symbol poutníka jdoucího po duchovní cestě, neboť poutníkovi není nikdy vidět do tváře, jeho ego je potlačeno. Konceptuální metafora života jako cesty, která má cíl, se také vyskytuje na titulní straně vydání z 23. 12., prezident tu ukazuje symbol *V* a vlevo je otištěn český překlad I. Fišera americké písně *We shall overcome: Jednou budem dál*.¹

4.3 Právo

Právo dle očekávání přináší nejnižší počet článků o smrti V. Havla a jeho JOS je v něm místy kontroverzní. Některé stereotypy jsou stejné jako v LN a MF, V. H.

¹ Text I. Fišera: „1. Jednou budem dál, já vím. Jen víru mít, doufat a jít, jednou budem dál, já vím. 2. Cíl je blízko nás, já vím. Jen víru... 3. Jednou přijde mír, já vím. Jen víru... Americký originál: *We shall overcome, we shall overcome, we shall overcome someday. Oh, deep in my heart I do believe, we shall overcome someday. 2. We shall live in peace... 3. We'll go hand in hand...*“

jako: státník formátu T. G. M., mezinárodně uznávaná osobnost, manžel, běžný občan a disident. Nechybí sentimentalita vytvářející dojem ztráty blízkého člověka (např. snímky svíček a květín: 19., 20. a 21. 12.). Vyskytují se tu méně časté stereotypy, V. H. jako: pacient, fanoušek umělců z okraje spektra, hokejový fanoušek, věřící člověk (např. snímek v Právu dne 21. 12. kde V. H. zpívá na Karlově mostě 24. 12. 1991). Politická morálka je tu jednoznačně konzervativní. Některé znaky (uspořádání článků a jejich titulky) vytvářejí pochybnosti o cílené dezinterpretaci (V. H. neznámý a z okraje společnosti), např. na straně 5 vydání z 20. 12. 1991 jsou pod sebou uvedeny články, kde na horním je Havel líčen stereotypně jako běžný občan-konzument piva, na spodním jako disident-vězeň se snímek cely. Charakterem textu vybočuje článek Jiřiny Šiklové, v němž nabádá občany k četbě prezidentovy tvorby (19. 12.).

4.4 Blesk

Blesk přináší první rozsáhlou fotografickou sérii již v pondělí 19. ledna na titulní straně, černobílá strana obsahuje data ohraničující život, podpis s tzv. srdíčkem (červenou barvou), podtitulek *Muž, který změnil národ* a výraz *Děkujeme* (v červené barvě). Vyskytují se tu propagandistické rysy: zjevný důraz na emocionalitu/city, jednoduchost sdělení (simplifikace docenění, články jako: *Havlovi vyjádřil úctu a obdiv celý svět, Ve svatém Vítu se Havlovi pokloní svět* či *Havlovi se svět pokloní v katedrále*), důraz na představitivost (svoboda, láska, harmonie, životní štěstí atd.) i opakování stále stejných témat/stereotypů. Morálka, v níž je líčen jazykový obraz smrti Václava Havla, je jednoznačně konzervativní, zapadají do ní tyto stereotypy, V. H. jako: manžel, věřící křesťan, milovaný-blízky člověk/otec národa (například 23. 12. *Národ pláče pro Havla*), kosmopolitně uznávaná mocenská osobnost. Upozorním na dva výrazné rysy odlišující Blesk od ostatních zkoumaných periodik přinášející JOS V. H. Prvním je tu prodejnost symbolu Václava Havla a provázanost této značky s kapitálem, např. neeticky se tu vyskytují reklamy na Kaufland, Lidl, Penny Market či loterii (například 21. prosince je přímo pod článkem s černým pozadím *Pohřeb začne minutou ticha* umístěna reklama se známým českým hokejistou na Superjackpot Sportky v zářivé žluté barvě s nadpisem *Gratulujeme třem výhercům, kteří minulý týden vyhráli*). Paradoxní uspořádání stran dokresluje levá spodní část čtvrté strany vydání z 23. prosince, kde řetězec Lidl *Vyjádřuje hluboký zármutek nad odchodem pana prezidenta Václava Havla*, avšak toto vyjádření soustrasti pozůstalým je zasazeno do rámce celostránkového článku s titulkem: *Zpovídal se kvůli „milence“!*. Druhým charakteristickým aspektem je tu způsob demonstrace křesťanské víry. Polovina druhé strany vydání z 19. prosince nese název *Modlitba Blesku za Václava Havla* (celá strana byla opatřena rámečkem s barvami státní vlajky/trikolory), antropocentrická modlitba se ocitá z hlediska sekularizovaného národa a s ohledem na předpokládanou kulturu masového čtenáře tohoto periodika na hraně satiry a výsměchu. V levé části půlstrany

se nalézá text,² v pravé kráčí Václav Havel po písčitém pobřeží k mořským vlnám zády od stativu. Opakují se tu pojmy „svatozáří“ (Koukolík 2006: 112) vážící na sebe nekriticky přijímaný symbol v kladném významu, přičemž však slogan *Pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí* lze z hlediska rétoriky označit jako *próton pseudos*. Nejprve by totiž bylo nezbytné prokázat, že láska v politice nesouvisí s klamem či lží a pravda s nenávistí, teprve pak by bylo možné pokračovat dále v konsekvenci vítězství toho či onoho. Nechybí tu ani primitivní antropocentrické náboženské tabuizace (jedná se o cejch), na straně 10 dne 19. prosince čteme článek s titulkem: *Řekl ďáblu ne, i když jiní mlčeli!*

4.5 JOS Václava Havla kontra vánoční rituály v médiích

Jazykový obraz smrti prezidenta Václava Havla v tisku je manipulativní a povrchní. Titulky článků bývají vzhledem k textu zavádějící. JOS V. Havla je kolosální, nepřesvědčivě pompézní, často iracionální (emocionální) s příznaky svatozáří, které vyřazují kritické myšlení (symboly srdce). Havel jako jediný ze zkoumaných výrazných prezidentů umírá bezprostředně před vánočními svátky. Ty jsou v českém výrazně sekularizovaném prostředí většinou pojímány jako rituální oslava zvratu v periodickém cyklu přírody: slunovratu. Masový konzum, který nahradil ve většině české společnosti tradiční prostředek sociální kontroly a bezpečí – kostel, má v supermarketech, v médiích a v kramářských boudách na vánočních trzích ideální příležitost, aby mohl získat atributy posvátného charakteru. Ty nevytěšnil svou smrtí ani Václav Havel, jak se projevilo v deníku Blesk (všudypřítomná reklama na slevy potravinových výrobků zůstala zachována). Vedle spolehlivých příznaků konzumu (nákupní mánie, důraz na konzumaci potravin, pozlátka atd.) nejsou Vánoce podávány pouze jako „sentimentální bonbónek na oslavu břichaplých svátků slunovratu“ (Kašparů 1999: 11). Vedle hrstky tradičně věřících v kostelích a velké většiny světicí pozlátka konzumu existuje ještě v české společnosti o Vánocích další rituál s klíčovým významem z hlediska sociální kontroly. Tímto „oltářem“ zprostředkovávajícím nové „náboženství“ jsou nade všechnu pochybnost média (šíří ideologii, zajišťují kontrolu obyvatelstva, jeho důvěru v systém atd.). Nejtradičnějším současným „oltářem“ obývacích

² Citace: „Dobrý Bože, Bože lásky a Bože pravdy, který rozumíš našim srdcím, Ty, který vidíš do našich duší a měříš naše činy... Přijmi k sobě Václava, který Tě celý život hledal a k Tobě putoval, ačkoli Tě stejně, jako my, neznal a nepoznal, ale vždycky věřil, že pravda a láska je smyslem světa a života. Ty, Bože lásky a Bože pravdy, jsi-li na nebesích, tam někde nahoře vysoko nad námi, dej věčnou radost, věčný klid a věčnou lásku svoji jednomu českému člověku, který si tady na zemi vedl tak, jak nejlépe uměl, a s čistým svědomím odešel k Tobě. Nám všem dej, dobrý Bože, Bože pravdy a Bože lásky, čistotu jeho srdce.“

pokoju bývá televize,³ s ní jsou spojeny stereotypní rituály. Ty nebyly Havlovou smrtí nikterak narušeny (24.–26. prosince), vše zůstalo zachované, jak si většinově pasivní a pohodlný účastník televizní kultury podvědomě přál. Mistrovským kouskem povrchního rutinérství sociální praktiky je v českém prostředí o Vánocích televizní pohádka. Televize sama zprostředkovává specifické poselství, které je: pasivní, jednoduché/podbízivé, permanentně přítomné a pravidelné (neměnné vzorce ve vysílání v průběhu roku a o Vánocích stejné pohádky přispívají k pocitu bezpečí a sociální kontroly). Jak prokázala Ptáčková (2008) či Kurečková (2012), český divák bez odporu či dokonce s potěchou a cyklicky přijímá i pohádky obsahující manipulativní ideologii či stupidní motivy.

5. Edvard Beneš: jazykový obraz smrti na přelomu politických epoch

5.1 Edvard Beneš v kontextu dalších významných československých prezidentů

Edvard Beneš zaujímá důležité místo ve skupině JOS zkoumaných prezidentů. Centrální pozici v této množině představuje jak faktem, že jeho smrt se stává tématem papírového média v přelomové politické době, tak i skutečností, že byl nucen bojovat proti dobovému společenskému/politickému vývoji na území Československa. Exilu válečného období, který E. Beneš prožíval v Londýně, se žádné ze tří zkoumaných periodik nevěnuje. Proti dobovému společenskému/politickému vývoji bojovali i ostatní zkoumaní prezidenti: Tomáš Garrigue Masaryk hledal podporu pro vznik samostatného státu v zahraničí, K. Gottwald byl v době druhé světové války v exilu v SSSR, G. Husák byl prakticky celá 50. léta 20. století vězněn a V. Havel byl vězněn na počátku 80. let minulého století. Prezident Edvard Beneš umírá 3. září 1948 v 18 hodin a deset minut večer. Jazykový obraz jeho smrti jsem zkoumal ve třech dobových periodikách: Svobodném slovu, Lidových novinách a Rudém právu, a to v rozsahu od 1. 9. (středa) do 30. 9. 1948 (čtvrtek). Před samotnou analýzou jednotlivých periodik zmíním zásadní rozdíl zkoumaného jazykového obrazu světa Tomáše G. Masaryka (i Klementa Gottwalda) oproti JOS Edvarda Beneše z hlediska přítomnosti estetické funkce. Zatímco jazykový obraz světa Tomáše G. Masaryka a Klementa Gottwalda obsahuje v dobovém

³ V českém prostředí, kde se většina občanů považuje za nevěřící, bychom našli více forem náboženství. Vedle tradiční křesťanské víry, posvátných rysů konzumu, náboženských funkcí televize a částečně i dalších médií se beze vší pochybnosti jedná o masové sebestředné tendence ritualizované kolem hokeje. Týmý svými příznaky vykazují rysy dávných totemových náboženství: klanovým symbolem – totemem – je nejčastěji zvíře (obvykle nesouvisí s obživou). Totemové zvíře nebo jeho značka se nosí na těle/pokožce, oblečení, vlajkách, maluje se na stadiony (Sokol 2004: 49–51). Totem je spojen s mnohými rituály, v hokejovém prostředí je to např. hymna týmu, mávání šálami při dosažení „branky“ atp.

tisku básně slavných osobností, tak v JOS E. B. se s ničím podobným nesetkáváme v žádném ze tří zkoumaných periodik. S největší pravděpodobností právě závažnost dobového kontextu (nedávné únorové události roku 1948) zapříčinila eliminaci nadstavby ve formě oslavné poezie, místo zůstalo jen pro prózu života.

5.2 Svobodné slovo

Svobodné slovo obsahuje články a fotografie o JOS E. B. ve dnech 1.–14. září 1948, v dalších dnech se již nevyskytl ani jeden článek s podobnou tematikou a ani jedna fotografie. V těchto 14 dnech bylo v SSo otištěno 77 článků JOS E. B. (zahrnují smrt, pohřební rituály, kondolence i nejrůznější organizační opatření, stejně tak i výstražná ohlášení), za článek přijímám i fotografii s delším komentářem, nebo cyklus komentovaných fotografií (ten pak pracovně považuji za jeden článek). Za článek nepovažuji reklamu v reklamní rubrice, ačkoliv se týká JOS prezidenta Edvarda Beneše, např. v nedělním vydání SSo dne 12. září 1948 je na straně 12 umístěna reklama na prodej fotografií z pohřbu. Články jsou odlišné kvalitou i kvantitou, ve dvou počátečních týdnech zmiňovaného roku se tu vyskytují od velmi krátkých (2–3 věty) až po celostránkové, vedle titulních stran, např. 5. září na straně 3 celostránkový článek s fotografiemi *Dr. Edvard Beneš v Moskvě*, průměr počtu článků byl tedy v oněch dvou týdnech 5,5 článku denně. Konceptuální metafory se ve větším množství vyskytují ve dnech před smrtí prezidenta a ve dvou dnech po ní. Během 1. a 3. září se v lékařských zprávách jedná o orientační metafory: *Celkový stav nemocného je krajně vážný a Hluboké bezvědomí trvá*. Po smrti pak 4. a 5. září z hlediska metaforizací převládá metonymie sloužící konzervativní politické morálce (navození ztráty blízkého, rodinného člověka): *Celý národ truchlí nad odchodem svého velkého syna, Zemřel velký syn naší vlasti, Před katafalkem velkého mrtvého* či metonymie související s jeho smrtelnou nemocí: *zákeřná nemoc, těžká choroba* atp. Zatímco Tomáš G. Masaryk byl po smrti konceptualizován v tisku jako *Otec vlasti*, je tedy E. B. *Synem národa/vlasti*. Mísení/prolínání prostorů pozorujeme na černobílých fotografiích různorodé: 4. září je na fotografii titulní strany znázorněn v oficiální státnické sedící póze, avšak jeho tvář hledí částečně směrem k černě a tučně rámovanému článku nazvaném *Poslední zpráva lékařů*, tvář je zamračená, starostlivá; 5. září byly na úvodní straně SSo otištěny dvě fotografie většího formátu: vpravo nahoře je zachycen prezident E. B. v době odpočinku v Sezimově Ústí se svou chotí Hanou Benešovou v rohu pokoje, vše působí od prvního pohledu křečovitým a zcela artificijním/nepřirozeným dojmem, prezident sedí v křesle a noha je přehozena přes druhou v oblasti kotníku, jedná se o jednoznačně negativní posturiku, po jeho pravé straně v bezprostřední blízkosti sedí jeho choť, její úsměv je společenský, zcela nepřesvědčivý, nepřirozeně sedí na konstrukci topení o něco výše než pan prezident; v levém dolním rohu téhož dne vidíme fotografii mrtvého těla E. B. v rakvi, název zarámované fotografie s článkem zní: *Růže na loži mrtvého*, v článku

se pak píše doplňková informace: *Na bílém prostěradle leží rudá růže*. Zatímco po úmrtí Václava Havla např. deník Blesk otiskl v speciální příloze dne 24. 12. 2011 rámeček k vystřížení obsahující na černém podkladě vprostřed podpis V. H. se symbolem srdce, v levé části s podobiznou a v části pravé je fotografie bílé růže, symbolu čistoty a nevinnosti, tak u E. B. je růže dle popisu v článku rudá, tedy symbolizuje krev, revoluci, lásku, ale případně i vinu; na straně 3 téhož dne obsahoval celostránkový článek o Benešovi v Moskvě hned několik výraznějších fotografií, pozoruhodné jsou zejména: Beneš na bílém koni v lánské oboře a Beneš v Moskvě za druhé světové války ve společnosti generalissima Stalina; za zmínku stojí ještě plačící lid na ulicích na fotografii ze dne 9. září a dělová lafeta s vojáky, téhož dne foto posmrtné masky na straně 2 a následující den na titulní straně foto ostatků na dělové lafetě doprovázené vojáky z Pankráce na tzv. poslední cestu. Jaký JOS vidíme v SSo ohledně kategorizace a stereotypů? Jak je konceptualizován JOS E. B. v průběhu dnů? V prvních dvou dnech po smrti E. B. převládá líčení smutku (4. a 5. září), později důraz na smutek zůstává, přidává se však apel na povinnost branných složek a občanů (např. armádní rozkaz ke skonu od Ludvíka Svobody již 5. 9., výstraha ministerstva vnitra všem občanům ze 7. září otištěná 8. září, výzva k veřejnosti z téhož dne, výzva Svazu bojovníků z téhož dne či *Provokační záměry byly zmařeny*, ve všech článcích je popis nebezpečí naprosto mlhavý a nekonkrétní), konsekvencí jsou pak snadno čitelné rysy nedemokratické vlády: kabinetní politika a programové budování všudypřítomné atmosféry strachu. Ono „cizí“ alias „oni“ není jakkoliv vymezeno. E. B. je v SSo v době smrti líčen stereotypně jako: odpovědný, uvážlivý diplomat/politik a příkladný manžel. Politická morálka jazykového obrazu smrti Edvarda Beneše ve Svobodném slovu první poloviny září 1948 je jednoznačně konzervativní („Strict Father Morality“ – Lakoff 2002: zejména 105 a 163), vyskytuje se tu jednoznačné dělení na dobro/zlo, důraz na rodinné hodnoty (E. B. je líčen jako syn národa, manžel), vše je podkresleno křesťanskými pohřebními rituály v rámci římsko-katolické církve, např. článek z 11. září *Requiem za dr. Beneše (v Brně a Olomouci)*, odstavec článku z téhož dne *Děkovná modlitba* či další z téhož článku *Otčenáš nad rakví*. Naprosto okrajově je zmíněn kosmopolitní ráz jeho osobnosti, tento rys redaktoři odsunuli do periferie zájmu (např. článek: *Paříž památce dr. Beneše* otištěný též 11. září).

5.3 Lidové noviny

Deník Lidové noviny obsahuje články a fotografie o jazykovém obrazu smrti Edvarda Beneše ve dnech 1.–18. září 1948, v dalších dnech se již nevyskytl ani jeden článek s podobnou tematikou a ani jedna fotografie. V těchto 18 dnech bylo v LN otištěno 47 článků JOS E. B. (zahrnují smrt, pohřební rituály, kondolence i nejrůznější organizační ohlášení), za článek považují i fotografii s delším komentářem. Průměr výskytu ve zmiňovaných 18 dnech (v některých dnech i v tomto rozmezí se zprávy JOS E. B. nevyskytly, např. 14., 15. či 17. září) tak činí 2,6 článku denně.

Při srovnávání s vyšší frekvencí článků v daném období v SSo musíme však dodat, že v LN je většina článků týkajících se JOS E. B. výrazně rozsáhlejších. Ve dnech před smrtí jsou otiskovány stejné zprávy jako v SSo, tedy lékařské zprávy od ošetřujících lékařů: prof. Hynka, prof. Hennera a primáře dr. Jelínka. Čteme stejné orientační metafory: *celkový stav nemocného je krajně vážný a hluboké bezvědomí trvá*. Ve srovnání s SSo se tu vyskytuje nízký počet metafor a metonymií. V LN (což je zásadní rozdíl v politické morálce ve srovnání s JOS T. G. M. o 11 let dříve) není E. B. ani jednou konceptualizován jako otec či syn národa. Pokud již není nazýván prezidentem, je nazýván mužem či velkým mužem. V líčení atmosféry dní po smrti převládají metafory a metonymie smutku, a to jak v domácí situaci, tak i v zahraničí: *den je pracovní a probíhá v tichém důstojném smutku* či *cizina sdílí smutek* (5. 9.), *hluboký dojem, hluboká lítost, místo žalu* (při líčení tryzny na Vítkově), *pouť žalu* (tamtéž). Smutek je vyhlášen oficiálně, např. ministr národní obrany gen. L. Svoboda vyhlásil smutek branné moci atd. V politickém diskurzu oblíbené metonymie /celek za část/ tu čteme pravidelně: *střed Prahy přestal žít svým životem, československý lid za rakví dr. E. Beneše sklonil hlavu, Brno uctilo památku dr. Edvarda Beneše, Bratislava se připojila k národnímu smutku*. Z hlediska metaforizací se zásadnějším způsobem odlišují od průměru dva články. První je umělecká reflexe (líčení) posledních dní prezidenta od Ladislava Khúse pod názvem *V Sezimově Ústí*, v podstatě se jedná o pokus vykreslit Edvarda Beneše jako heroickou osobnost bojující za „nový svět“, nejčastěji je tu KM ŽIVOT JE BOJ: *bojuje poslední boj muž, jehož celý život byl bojem*. Celý článek je na počátku a na konci rámován husitstvím: *umírá v zasněném husitském kraji*. Druhý výjimečný článek představuje podání životního příběhu E. B. Janem Drdou. Zde již osobnost E. B. jednoznačně slouží k obhajobě nového systému a jeho kooperaci se SSSR, metaforizace tuto tendenci umocňují: *vlčí hostina, šakalí podíl, orloj dějin* a konečně *oporu proti fašismu našel E. B. ve své cestě do Moskvy*. Celkově vzato mísení/prolínání prostorů se vyskytuje v LN v nižší míře než v SSo, protože v LN se ohledně JOS E. B. vyskytl nižší počet fotografií. Zajímavých je tu souhrnně 5 obrazů. Dne 7. září je Beneš zachycen na první straně uprostřed nahoře v rakvi se skleněným víkem, prezident má být tedy viděn jako symbol politické morálky. O dva dny později (9. září) nacházíme ve výtisku Lidových novin hned tři obrazy spojené s JOS E. B.: na první straně portrét z března 1946 od Maxe Švabinského po obou stranách doplněný o kreslené pochodně (symboly slávy), na straně 3 je vyfocena posmrtná maska (ovšem z profilu) od akademického sochaře Otakara Španiela a na straně 4 fotografie odlitku Benešových rukou doprovázená sloupcem článku. Článek nepřímou komunikační metodou označuje ruce Beneše jako ruce férového sportovce-člověka alias politika-gentlemana, jako ruce tenisty, tato konceptualizace vyvolává konotace tzv. čistých rukou a může být vztažena v opozici k tehdejšímu prezidentovi K. Gottwaldovi, resp. k jeho rukám, které nebyly rukama tenisty (podobný případ nepřímé identifikace kontrastem je v české his-

toriografii rozdíl v názvech kníže Boleslav a Boleslav II. tzv. Pobožný). Konečně 10. září na první straně vidíme fotografii ozbrojeného doprovodu čestné stráže, jedná se o výše zmiňovaný článek reflektující domnělé ohrožení. V konceptualizaci smrti E. B. v LN je velice složité určit, zda tu vidíme/čteme konzervativní či progresivní politickou morálku, jedná se pouze o náznaky. Není tu důraz na rodinné hodnoty ani nepřevládá ostré vymezování dobra a zla (mimo válečnou situaci), také důraz na křesťanskou víru pozorujeme pouze v jednom článku (11. 9. na straně 1). Oproti jazykovému obrazu smrti Tomáše G. Masaryka či Václava Havla tu v Lidových novinách nemůžeme potvrdit konzervativní politickou morálku. Stereotypy či konceptualizace E. B. jsou v LN různorodé, zjevně nejčastější je tu Edvard Beneš prezentován jako mezinárodně respektovaná politická osobnost (jsou tu vyjádření upřímné soustrasti z Anglie, Francie, Itálie, Belgie, Maďarska, Indie a Pákistánu, Mexika, SSSR, Nového Zélandu, Norska, Německa, Rakouska atd.). Druhým nejčastějším stereotypem je E. B. jako realistický a pracovitý státník, který byl uvědomělý nutné celospolečenské změny a má zásluhy (z toho plyne i tematizovaný vděk jako konsekvence v LN). Ostatní konceptualizace se vyskytují nečetně, např. E. B. jako: manžel (jedná se spíš o H. B. jako manželku), jako prezident všech (zde popis nápadně připomíná popis tohoto rysu v LN v září 1937 při smrti T. G. M., např.: *legionáři, Sokolové, vojáci druhého odboje, ženy a děti, muži a mládež – všichni hledají místo, odkud by dobře viděli*), sportovec (tenista a jezdec) a humánní kulturní bytost.

5.4 Rudé právo

Rudé právo obsahuje články a fotografie o jazykovém obrazu smrti Edvarda Beneše ve dnech 1.–16. září 1948, v dalším období se již nevyskytl ani jeden článek s podobnou tematikou a ani jedna fotografie. V těchto dnech bylo v RP otištěno 46 článků JOS E. B. (kritéria pro zahrnutí článku do souboru byla stejná jako u předchozích SSo a LN), průměr počtu článků tedy v oněch 16 dnech činí 2,9 článku denně. Počet článků je srovnatelný jako v LN. Vliv propagandy je zde dobře patrný (odlišně od LN). Klade se důraz na práci a její význam, epocha londýnského odboje není tematizována, naopak je přítomen středně rozsáhlý článek opatřený fotografiemi reflektující Benešovu návštěvu Moskvy v roce 1943 (8. 9. na straně 3). Oproti ostatním jazykovým obrazům smrti Edvarda Beneše (v Lidových novinách a Svobodném slovu) je v RP otištěn dík/telegram paní Hany Benešové prezidentu republiky K. Gottwaldovi a jeho choti za soustrastný projev (7. 9. na první straně), ve skutečnosti má však tato zpráva pozadí/kontext v deklarativní funkci ohlášení z předchozího vydání ze dne 5. září, ve kterém v hlavním článku na první straně (*Vláda vyhlásila státní smutek*) se vláda usnesla *poskytnout paní Haně Benešové čestný důchod ve výši platu aktivního ministra*. Loajalita Hany Benešové vůči tehdejšímu politickému zřízení má být neskrývaně zaručena tímto pravidelným příjmem, jehož dosah a platnost H. B. potvrzuje svým veřejným poděkováním/

otištěným telegramem. Z hlediska politické morálky a hodnotícího aspektu tu dochází během 16 dnů ke dvěma zlomům. Nejprve po dvou úvodních lékařských zprávách (stejně zprávy převzaté od ČTK jako v SSo a LN) přichází při příležitosti úmrtí E. B. souhrn jeho životní činnosti, kterou prezentují stranické špičky KSČ (zejména projevy A. Zápotockého otištěné vždy na první straně RP: 4., 5. a 9. září). Beneš není zpočátku označován příznakově (ani jako otec, ani jako syn národa), teprve 9. září je hlavní článek na první straně uveden titulkem *Národ se rozloučil se svým velkým synem*, zde je již morálka přísného otce dobře patrná. Druhý zlom se krátce po smrti projevuje nástupem konzervativní politické morálky v mnoha aspektech: přítomnost strachu, důraz na poslušnost, zodpovědnost a tím i morálku obyvatelstva v konzervativním duchu, dělení na dobré a zlé (např. 8. září na hlavní straně připomenutí výročí 5 let od popravy Julia Fučíka s jeho portrétem), striktní hierarchie ve společnosti, atmosféra strachu a kabinetní politika. Např. v deklaracích autorit výkonné moci je tento obrat patrný již 5. září: armádní rozkaz generála Ludvíka Svobody, pokyny ministerstva vnitra (nařízení smutku), nařízení smutku branné moci prezidentem Klementem Gottwaldem. Ještě výraznější je tato linie v den pohřbu a dvou následujících, 8. září čteme články: *Sborový rozkaz hlavního velitelství SNB, Ministerstvo vnitra varuje před provokatéry*; 9. září a 10. září již smutek nad smrtí Edvarda Beneše otevřeně slouží k vytvoření strachu z nekonkretizovaného nebezpečí, pocitu ohrožení a nutnou konsekvencí pak je, že národ musí být bráněn, samotné názvy a podtituly článků vypovídají mnohé: *Rozhodné a jednotné vystoupení našeho dělnictva zmařilo chystané provokace reakčních zrádců a rozvratníků, Lid zmařil chystané reakce, Zájmy míru si vyžadují přísné potrestání podněcovatelů války, Mírovou spoluprací mezi národy je nutno účinně bránit*. Nepřítel státu tu není jakkoliv vymezen, pojmenován. Stereotypy se tu prakticky nevyskytují se dvěma výjimkami, těmi jsou E. B. jako: pracovitý, dělný člověk a dále jako realisticky/pragmaticky uvažující soudný politik/státník, který vytvořil odkaz národu. Oproti Svobodnému slovu a Lidovým novinám je zcela odlišné pojata zpráva o pohřbu Edvarda Beneše v rodném Sezimově Ústí: není tu připomenuto requiem či modlitba, naopak je v článku na první straně 11. 9. zdůrazněn: (opakován) výkrop hrobky, dále chorál „Kdož jste boží bojovníci“ zahraný vojenskou hudbou a zpěv spolku Hlahol tzv. národní písně „Ach synku, synku, doma-li jsi“. Článek tak jednoznačně spadá do politické konzervativní morálky, je však v co nejvyšší míře potlačen náboženský aspekt rituálu.

6. Závěr

Svobodné slovo vytváří JOS E. B. ve čtrnácti dnech (1.–14. září 1948). Transparentně je tu čitelná konzervativní politická morálka (mj. navozuje se tu dojem ztráty blízkého, rodinného člověka). Zatímco T. G. M. byl po smrti konceptualizován v LN jako *Otec vlasti*, je tedy E. B. v SSo *Synem národa/vlasti*. Z hlediska kategorizace a stereotypů se všechna tři periodika shodují v líčení situace před

úmrtím. Stejně jako v RP v pozdějších dnech po smrti E. B. zůstává důraz na smutek, přidává se však i apel na povinnost branných složek a občanů. Ohrožující „cizí“ alias „oni“ není jakkoliv vymezeno. E. B. je v SoS v době smrti líčen stereotypně jako: odpovědný, uvážlivý diplomat/politik a příkladný manžel. Politická morálka z JOS E. B. v SSo první poloviny září 1948 je jednoznačně konzervativní, vyskytuje se tu opozitní dělení na dobro/zlo, důraz na rodinné hodnoty (E. B. je líčen jako syn národa, manžel), vše je podkresleno křesťanskými rituály v rámci pohřbu v Sezimově Ústí.

Deník Lidové noviny přináší odlišný JOS E. B. ve dnech 1.–18. září 1948. Ve srovnání s SSo se tu vyskytuje nízký počet metafor a metonymií. V LN není E. B. ani jednou konceptualizován jako otec či syn národa. Pokud již není nazýván prezidentem, je nazýván mužem či velkým mužem. Celkově vzato mísení/prolínání prostorů se vyskytuje v LN v nižší míře než v SSo, protože v LN se ohledně JOS E. B. vyskytl nižší počet fotografií. Ze zkoumaných 5 mísených prostorů vyplývá, že E. B. je líčen jako vzor politické morálky. V konceptualizaci smrti E. B. v LN je velice složité určit, zda tu vidíme/čteme konzervativní či progresivní politickou morálku, jedná se pouze o náznaky. Stereotypy či konceptualizace E. B. jsou v LN různorodé, zjevně nejčastější je tu E. B. jako mezinárodně respektovaná politická osobnost. Druhým nejčastějším stereotypem je Edvard Beneš jako realistický a pracovitý státník, který pochopil a přijal nutnost celospolečenské změny, a má tak zásluhy. Ostatní konceptualizace se vyskytují neččetně, např. E. B. jako: manžel, jako prezident všech, sportovec (tenista a jezdec) a humánní kulturní bytost.

Rudé právo vytváří JOS E. B. ve dnech 1.–16. září 1948, kde vliv propagandy je dobře patrný (v ostrém kontrastu od LN). Klade se důraz na práci a její význam, epocha londýnského odboje není tematizována, naopak je přítomen středně rozsáhlý článek opatřený fotografiemi reflektujícími Benešovu návštěvu Moskvy v roce 1943. Beneš není zpočátku označován příznakově (ani jako otec, ani jako syn národa), teprve 9. září je hlavní článek na první straně uveden titulkem *Národ se rozloučil se svým velkým synem*, zde je již morálka přísného otce důrazem na rodinné hodnoty dobře patrná. Druhý zlom se krátce po smrti projevuje nástupem konzervativní politické morálky v mnoha aspektech: přítomnost strachu, důraz na poslušnost, zodpovědnost a tím i morálku obyvatelstva v konzervativním duchu, dělení na dobré a zlé, striktní hierarchie ve společnosti, atmosféra strachu a kabinetní politika. Nepřítel státu stejně jako v SSo není jakkoliv vymezen, pojmenován. Stereotypy se tu vyskytují dva, těmi jsou E. B. jako: pracovitý, dělný člověk a dále jako realisticky/pragmaticky uvažující soudný politik/státník, který vytvořil odkaz národu. Oproti Svobodnému slovu a Lidovým novinám je zcela odlišně pojata zpráva o pohřbu Edvarda Beneše v rodném Sezimově Ústí, je v ní v co nejvyšší míře potlačen náboženský charakter pohřebního rituálu.

Podobně jako u jiných prezidentů i u Edvarda Beneše jazykový obraz smrti v dobových periodikách slouží legitimizaci tehdejšího politického zřízení a jeho

institucí, míra manipulace se však ve Svobodném slovu a Rudém právu liší. V Lidových novinách shledáváme pokus o vystižení kosmopolitního věhlasu prezidenta a jeho mezinárodní prestiže, taktéž o zdůraznění jeho humánního/lidského a čestného přístupu k řešení složitých politických otázek.

Seznam zkratk

E. B. – Edvard Beneš; G. H. – Gustáv Husák; JOS – jazykový obraz smrti; K. G. – Klement Gottwald, KM – konceptuální metafora; LN – Lidové noviny; MF – Mladá fronta (DNES); OM – orientační metafora; PSP ČR – Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky; RP – Rudé právo; SSo – Svobodné slovo; T. G. M. – Tomáš Garrigue Masaryk; V. H. – Václav Havel

Zdroje

ČTK; Reuters; Mf (Dnes), Rudé právo, Právo, Svobodné slovo, Lidové noviny

Literatura

ČAPEK, Karel

1937 „T. G. Masaryk mrtev“; *Lidové noviny*, zvláštní vydání 14. 9., s. 1

DRAAISMA, Dowe

2003 *Metafory paměti* (Praha: Mladá fronta)

ENDLER, Jiří

2008 *Úmrtí a pohřeb T. G. Masaryka v českém tisku*; nepublikovaná diplomová práce (Praha: FF UK)

EVANS, Vyvyan – GREEN, Melanie

2006 *Cognitive Linguistics. An Introduction* (Edinburgh: Edinburgh University)

FAUCONNIER, Gilles

1994 *Mental Spaces* (Cambridge: Cambridge University Press)

HIRSCHOVÁ, Milada

2006 *Pragmatika v češtině* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

CHYZ, Vladimír

1999 *Metafory v politice* (Praha: AV ČR)

KAŠPARŮ, Max

1999 *Věroměr* (Olomouc: Matice cyrilometodějská)

KELLER, Jan

2012 *Sociologie středních vrstev* (Praha: SLON)

KOUKOLÍK, František – DRTILOVÁ, Jana

2006 *Vzpoura deprivantů* (Praha: Galén)

KUREČKOVÁ, Tereza

2012 *Proměna pohádky. Ideologie a lidové prvky v české filmové pohádce 50. let*; nepublikovaná bakalářská práce (Praha: FF UK)

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark

1980 *Metaphors we live by* (Chicago: University of Chicago Press)

1987 *Women, fire, and dangerous Things: What categories reveal about the mind* (Chicago: University of Chicago Press)

2002 *Moral politics: How liberals and conservatives think* (Chicago: University of Chicago Press)

NĚMEC, Igor

1980 *Rekonstrukce lexikálního vývoje* (Praha: Academia)

PAJDZIŇSKA, Anna

2007 „Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice ‚vlastní‘ – ‚cizí‘“; in Saicová Římalová, Lucie (ed.): *Čítanka z textů kognitivní lingvistiky II* (Praha), s. 27–44

PLESKOTOVÁ, Kristýna

2009 *Smrt Klementa Gottwalda a její mediální obraz v dobových periodikách v roce 1953*; nepublikovaná diplomová práce (Praha: FF UK)

POKORNÝ, Jan

2010 *Lingvistická antropologie: Jazyk, mysl a kultura* (Praha: Grada)

PROCHÁZKOVÁ, Ivana

2011 *Hospodin je král. Starozákonní metafora ve světle kognitivní lingvistiky* (Praha: Česká biblická společnost)

PTÁČKOVÁ, Renata

2008 *Televizní Vánoce – srovnání televizních programů nabízených během vánočních svátků za posledních 10 let*; nepublikovaná bakalářská práce (Praha: FSV UK)

SOKOL, Jan

2002 *Filosofická antropologie: Člověk jako osoba* (Praha: Portál)

2004 *Člověk a náboženství: Proměny vztahu člověka k posvátnému* (Praha: Portál)

VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasňa

2005 *Co na srdci, to na jazyku* (Praha: Karolinum)

VAŇKOVÁ, Irena

2007 *Nádoba plná řeči: Člověk, řeč a přirozený svět* (Praha: Karolinum)

VEČERKA, Radoslav a kol.

2006 *K pramenům slov. Uvedení do etymologie* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

ZÁBRANSKÝ, Lukáš

2013a „K metaforám v Mariánském kodexu z hlediska kognitivní lingvistiky“; *Bohemica Olomucensia* 5, č. 2, s. 113–124

2013b „K metaforám v Babičce po pitvě z hlediska kognitivní lingvistiky“; *Slavia Occidentalis* 70, č. 1, s. 147–166

2014 „Jazykový obraz smrti Gustáva Husáka a Václava Havla v českém tisku“; in Orgoňová, Olga – Muziková, Katarína – Popovičová Sedláčková, Zuzana (eds.): *Jazyk a jazykoveda v interpretácii* (Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave), s. 332–340

Resumé

Linguistic Picture of the Death of Edvard Benes in the Czech Press

In the study, the author examined the linguistic picture of the death of President Edvard Benes in important Czech periodicals of that era. In articles thematically related to the death and funeral rites of this distinctive and internationally recognized leader of the Czechoslovak national policy, the author verified some of the methods of cognitive linguistics/language picture of the world. The following aspects were considered to be of the highest importance: conceptual metaphor, framing type/categorization, own opposition vs. opposition of the others. The greatest emphasis was placed on exploring stereotypes and political morality (conservative versus progressive). Before proceeding to the analysis of the linguistic picture of the world of President Benes, the author placed the display of his death into a wider context and summarised the basic characteristics of the linguistic picture of the world of the most distinctive Czechoslovak presidents of the breakthrough stages of political development: T. G. Masaryk, K. Gottwald, G. Husak and Vaclav Havel.

Keywords: presidents; linguistic picture of the world; cognitive linguistics; stereotypes; political morality; blending of spaces; E. Benes; T. G. Masaryk; K. Gottwald; G. Husak; V. Havel

PhDr. Lukáš Zábranský, Ph.D.
Katedra českého jazyka a literatury
Pedagogická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové 3
lukas.zabransky@uhk.cz

Verbální agrese v politickém diskurzu¹

Milada Hirschová, Jindřiška Svobodová

0. Východiska

Pragmalingvisticky orientovaný výzkum patří v posledních padesáti letech k nejdynamičtěji se rozvíjícím oborům zkoumání jazyka a v současné době směřuje především do dvou oblastí. Předmětem zájmu jsou jednak formy užití jazyka, např. rozdíly mezi psaným a mluveným textem, specifika internetové či technicky jinak zprostředkované komunikace nebo komunikace s určitým „atributem“ jako politická, mediální, institucionální apod. Jednak se zkoumá produkce a recepce jazykových promluv na pozadí jejich psychologického či kulturologického kontextu, sledují se podmínky a limity porozumění textu související právě s kontextem komunikačního procesu a pozornost je věnována i výzkumu kontextu samého. V této oblasti pak vznikají i velmi podnětné diskurzivní studie sociálního kontextu, v nichž jsou často specifikovány např. interkulturní faktory v komunikaci, vlivná je ale i metoda kritické analýzy, jejíž zaměření se již překrývá s pracemi sociologickými, kulturologickými či politologickými. Jedna z odnoží tohoto výzkumu vyústila dokonce ve vznik nového oboru bádání, tzv. kontextualizace. Významné nadále zůstávají i směry rozvíjející více či méně navzájem kompatibilní filozofické impulsy 1. poloviny 20. století směřující dnes jak do oblastí etnometodologicky inspirované konverzační analýzy s širokým záběrem, tak do fenomenologicky zaměřené sociologie, resp. behaviorální sémiotiky (k jednotlivým oblastem bádání viz blíže seznam připojené literatury).

Tematické i metodologické rozrůznění pragmatické lingvistiky je tedy evidentní a úlohu zastřešujícího analytického přístupu v současné době může plnit např. konverzační analýza (jakkoli i zde se její teoretická a metodologická východiska mohou oprávněně jevit jako značně eklektická). Při analýze komunikačních událostí zde dochází k interpretaci verbalizovaných i jen pouze míněných významů, intencí a strategií a do popředí vstupuje požadavek na jejich zpětnou kontrolovatelnost a verifikovatelnost. Jako vhodné teoretické východisko zde může být použita konverzační logika postavená na výkladech Griceových (1995, 1991), rozvinutá později u Lakoffové (2009), a teorie relevance (Wilsonová – Carstonová 2007), zejména v pojetí kontextualizace a kognitivního efektu, jehož nejdůležitější typ představuje kontextová implikace (Wilsonová – Carstonová 2007: 244–250) opírající se ve svých východiscích o princip relevance.

¹ Zpracování tohoto textu bylo umožněno díky podpoře vnitřního grantu Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci z Fondu pro podporu vědecké činnosti.

Kontextová implikace vzniká jako výsledek spojení informačních vstupů, jež jsou v daném okamžiku rozhovoru dostupné a stávají se relevantními, pokud se spojují s kontextovými předpoklady, které má v danou chvíli účastník komunikace k dispozici. Společně se stávají jádrem interpretace výpovědi a tato interpretace se poté stává složkou kontextu pro výpovědi následující. Právě kontextové implikace se podle našeho názoru jeví jako zásadní nástroj pro analýzu komunikátů otevřeně i skrytě konfliktních.

1. Pohledy na verbální agresi

1.1 Agresivita má kořeny v instinktivní sebeobraně a je zaměřena např. na obranu vlastního teritoria nebo jedinců. Jen fylogenetický a kulturní vývoj usměrnil tyto instinkty a spojil je s normami racionální morálky a morální odpovědnosti (Lorenz 1969: 247–255). Obecně přijaté a respektované normy ale mohou být pod tlakem okolností obcházeny nebo porušovány (Lorenz 1969: 257–262). Agresivita v komunikaci se v sociální psychologii chápe jako jedna z forem agresivního chování (srov. Nakonečný 1999: 121–124) a mezi agresivní projevy se řadí nadávky a vyhrožování, tedy formy přímého agresivního chování, v širším smyslu slova sem ale můžeme zařadit rovněž pomluvy a výsměch „za zády“, tedy agresivní chování nepřímé. Z hlediska přítomné intence lze rozlišit agresi impulzivní, v níž je přítomen záměr poškodit nebo dokonce zničit objekt, na nějž se zaměřuje, a agrese instrumentální, která se děje s nějakým cílem směřujícím do budoucnosti a přetahujícím aktuální situaci (Anderson – Bushman 2002).

1.2 Výzkum komunikačních událostí, v jejichž rámci dochází k poškození adresáta a jež mají útočný charakter, se obvykle realizuje v souvislosti s výzkumem (ne)zdvořilosti. Oblast komunikačních aktivit s přítomným fenoménem nezdvořilosti, a to jak v laickém smyslu, tak ve smyslu pragmalingvisticky chápaných strategií (Locherová – Bousfield 2008: 5–7), je velmi široká – od záměrného nedostatku či upírání zdvořilosti až po útočné otevřeně poškozující úmyslné komunikační jednání, jež reflektuje produktorovy emoce, jako např. hněv nebo strach, a zpravidla se při něm užívá vulgarismů, a to jak v oslovovací, tak v referativní funkci.

V klasické, i když v současnosti již do značné míry překonané teorii zdvořilosti vytvořené P. Brownovou a S. Levinsonem (1987: 1) se počítá s agresivními záměry jako s rysem, který je potenciálně přítomný u účastníků téměř všech komunikačních situací a zdvořilostní strategie osvojované komunikanty v rámci sociálního učení pak slouží k tomu, aby agresivita byla zvládnuta a usměrněna. Nezdvořilost souvisí s porušováním existujících sociálních a komunikačních norem, a je tudíž z hlediska dobového a společenského zakotvení komunikátu proměnlivá, resp. liší se různé pohledy na ni (její rozeznání a hodnocení v pohledu společenském a etickém); verbální agrese je ovšem jako negativní hodnocena vždy.

1.3 J. Culpeper (2011) ve své komplexní práci o nezdvořilosti vychází ze staršího modelu agresivního chování (blíže viz Anderson a Bushman 2002) a zohledňuje v ní biologické, sociální i psychické faktory. Pro tento původní Andersonův a Bushmanův model jsou základní vstupy personální, jako např. osobnostní rysy, pohlaví, získané postoje, zkušenosti, vyznávané hodnoty a individuální cíle, a situační. Z nich nejvýznamnější roli hraje přítomnost získaných a zapamatovaných podnětů k agresi, které mají výrazně individuální charakter, a to, co může působit jako podnět k agresi u jedné osoby, neplatí u jiné (jako např. frustrující činitele, provokace, nepříjemné vnější okolnosti, např. vysoká teplota, hluk, zápach).

Vedle těchto faktorů model zohledňuje i průběh vzniku agrese, na němž se podílejí kognitivní faktory, zejména hodnocení situace na základě předchozích zkušeností, a rozhodovací procesy, které vedou buďto k impulzivní akci, nebo k rozhodnutí situaci přehodnotit. Výsledkem přehodnocení může být buďto agrese promyšlená (často instrumentální, jejímž cílem je např. odplata), nebo neagresivní reakce. Jak agresivní, tak neagresivní výsledek vedou k dalšímu cyklu sociální interakce v dané situaci (blíže viz Anderson – Bushman 2002: 32–41). Tito autoři se také věnují častému ospravedlňování instrumentální agrese hodnocené jako jednání konaného v zájmu zasaženého objektu. Naproti tomu T. Jay (1999), který svůj přístup označuje jako „neuro-psycho-sociální teorii řeči“, chápe verbální agresi jen jako jeden z případů užívání příznakově afektivního a vulgárního jazyka neboli nadávání. Toto jednoznačné začlenění verbální agrese do užívání jazyka příznakového jak slovní zásobou, tak i zvukovou realizací se nám nejeví jako úplně adekvátní, neboť agresivní může být i komunikát, který má jen některé z uvedených příznakových rysů, přičemž vulgarity mezi nimi ani být nemusí, jak se pokusíme ukázat dále.

V našem pojetí tedy verbální agresi nelze ztotožnit pouze s jistým způsobem „ventilace emocí“, jejímž základním výrazovým prostředkem je poměrně standardní repertoár vulgarit. V komunikačním aktu plní dva základní cíle: a) obecně jako projev hostility (srov. výše termín agrese impulzivní) a b) jako verbální agrese instrumentální. Při realizaci verbální agresivity hostilní produktor ublíží adresátovi a poškodí jeho sebeúctu, často přitom jde vlastně o odvetu za předchozí poškození mluvčího. Při instrumentální verbální agresi je cílem řečového jednání získat agresi nějakou výhodu, buďto posílit vlastní pozici mluvčího ve skupině (např. i získat obdiv), nebo je verbální agrese užita jako prostředek nátlaku nebo hrozby. Jak hostilní, tak instrumentální forma agrese jsou užity jako záměrné komunikační strategie a nejde o automatické nebo reflexivní promluvy.

Culpeperův vlastní model nezdvořilosti (2011: 68) s agresi nepracuje, poměrně podrobně se však agresi věnuje starší britská práce o nezdvořilosti, jejímž autorem je D. Bousfield (2008), který agresi rovněž chápe jako jednu ze složek obecnějšího jevu nezdvořilosti. Zdůrazňuje záměrnost agrese spojenou vždy se snahou poškodit cíl, v případě verbální agrese jde na rozdíl od fyzického násilí

o poškození primárně symbolické. Bousfield vždy agresi hodnotí jako instrumentální a upozorňuje na její roli jako taktiky v konfliktu. Jeden z nejvlivnějších současných teoretiků (ne)zdvořilosti Ch. Watts (2003) v polemické návaznosti na Goffmana (1967, 1971) rovněž počítá s agresivním komunikačním jednáním (*aggressive facework*, s. 260), nespecifikuje ovšem jeho podobu, což souvisí s jeho celkovou koncepcí (2003: 142), v níž jsou nejdůležitějšími pojmy vhodné, taktické nebo obezřetné (*politic*) komunikační jednání (2003: 161), od něhož se mluvčí může z různých důvodů odchýlit směrem ke zdvořilosti nebo nezdvořilosti. Watts ovšem počítá s konfrontačním, konfliktním diskurzem (například 2003: 218–232), který je definován především strategií komunikantů a k nezdvořilosti se nutně nemusí uchýlovat.

1.4 Chápání verbální agrese i jejích projevů a indikátorů je tedy nejednotné, důležité pro naši další práci ovšem je, že výskyt vulgarismů, spojený s komunikační hrubostí (*rudeness*), je pouze jedním, nikoli jediným jejím projevem. Vulgarismy se jednak v určitých situacích, jednak v projevech některých mluvčích stávají bezpříznakovým vyjadřovacím prostředkem a nejsou ani míněny, ani adresátem zpravidla chápány jako projev verbální agrese. Obecně je užití verbální agrese spojováno se snahou zaujmout v komunikaci nadřazenou pozici vůči partnerovi, a to i při snaze od partnera něco získat, a opět se zde nabízí analogie s rozšiřováním nebo obranou teritoria. Typicky je verbální agrese spojována s jakýmkoli atakem osobní integrity (tváře) adresáta pomocí jazyka, a to i takové, které nemusí být vulgární.

Spouštěcím mechanismem pro agresivní komunikační jednání je záměr podavatele uskutečnit své záměry bez ohledu na ostatní účastníky, nebo jde o jeho reakci na aktuální komunikační situaci, pokud se např. ocitá pod tlakem svého okolí. Reakcí na podnět zvenčí je pak zpravidla pasivní agresivita, pro niž je charakteristická odmítavost vůči komunikačním aktivitám partnera. Agresivní komunikace může mít povahu otevřeně nezdvořilou, avšak u agresivity pasivní se objeví zejména využití ironie. Již nezdvořilost výrazně souvisí s uplatňováním faktoru moci a do konfrontace se rozhodne vstoupit buď ten, kdo se cítí být v pozici „moci“, nebo naopak ten, kdo se cítí být ohrožen či deprivován. Záměrná konfrontačnost v komunikaci pak nejen že na komunikačního partnera nebere ohled, ale snaží se dosáhnout svého cíle tak, že adresáta neváhá ohrozit a poškodit, popř. se o to alespoň snaží.

1.5 Pokud bychom chtěli terminologicky vymezit pojmy *nezdvořilost*, *hrubost* a *verbální agrese*, pak nezdvořilost je z hlediska komunikačního jednání nejméně uchopitelná. Vnímání komunikátu jako nezdvořilého se může z hlediska podavatele i recipienta odlišovat a ve značné míře jde o záležitost jejich interpretace, významná je pochopitelně i role kontextu, takže tatáž promluva může být v různých

situacích různě hodnocena. Navíc nezdvořilá promluva ani nemusí obsahovat hrubé či vulgární výrazové prostředky. Hrubost je naopak objektivně identifikovatelná, a to právě v důsledku nutného užití příznakového lexika. Na druhou stranu ale současně platí, že hrubost nemusí být spojena s agresivní intencí, z běžné komunikační praxe může většina mluvčích doložit příklady výpovědí, které jsou sice hrubé, jejich užití je ale motivováno např. snahou adresáta podpořit nebo mu dodat odvalu. Z hlediska řečového jednání je však hrubost frekventovanou složkou agrese a ve výpovědích otevřeně urážlivých, ponižujících, bezohledných nebo nerespektujících adresátův psychický stav je přítomna, i když se zde vyloženě vulgární výrazy nevyskytují. Verbální agresi je pak podle našeho názoru vhodné chápat jako samostatnou komunikační strategii a její výskyt souvisí se snahou mluvčího poškodit adresáta (skutečně i symbolicky). Nezdvořilost přímá i nepřímá, stejně jako hrubost může, ale nemusí být v agresivním komunikátu zahrnuta. Následující text je výsledkem dlouhodobých výzkumů věnovaných výskytu příznakového vyjadřování ve veřejném prostoru (Svobodová 2011a, 2011b, 2013a, 2013b, 2014; Hirschová – Svobodová 2014), při jehož analýzách se ukázalo, že verbální agrese se z interpersonální komunikace často účelově přelévá do komunikace veřejné, a zasluhuje proto jakožto samostatný jev bližší objasnění.

2. Verbální agrese v politickém diskurzu

Prvoplánově agresivní verbální jednání je v interpersonální komunikaci obvykle odsuzováno a získat autentický materiál není jednoduché. Komunikant záměrně i spontánně užívající poškozující strategie, jejichž součástí navíc nezřídka bývají obhroublé nebo vulgární výrazy, je sám stigmatizován. Výjimku ovšem tvoří specifické typy komunikačních situací, v nichž je užití podobných strategií očekáváno a jejichž uživatelé před dalšími účastníky komunikace neriskují ohrožení vlastní pozitivní tváře. Typickým příkladem mohou být různé typy reality show, jejichž účastníci jsou dramaturgií přímo vyzýváni k otevřeně konfliktnímu a poškozujícímu komunikačnímu jednání. Výskyt vypjatých a konfliktních situací pouze zvyšuje na straně recipientů atraktivitu relace, a tím pádem i její sledovanost.

Záměrné poškození komunikačního partnera se stává pravidelnou součástí i takových komunikačních situací, ve kterých může fungovat jako nástroj sebe-prezentace (často veřejně známých) osob. Typicky se podobné strategie využívají v politickém diskurzu, kde se útok směřující k osobnímu poškození komunikačního partnera, tedy argumentace *ad hominem*, stává frekventovanější než argumentace směřující k věcné podstatě diskutovaného problému, tedy *ad rem*.

V následující části našeho příspěvku se zaměříme na dva typy veřejné politické komunikace, v níž je frekvence komunikačních strategií s prvky verbální agrese poměrně častá, a to jednak na komunikaci v mediálním prostoru, jednak na komunikaci v Poslanecké sněmovně Parlamentu České republiky (sekundárně v mediálním prostředí zprostředkovanou). Materiál pro analýzu jsme získali

jednak přepisem pravidelných relací České televize *Máte slovo* (díly odvysílané 14. 2. 2013, 21. 2. 2013, 28. 2. 2013 a 7. 3. 2013) a *168 hodin* (díly odvysílané 30. 3. 2014 a 23. 3. 2014), jednak ze stenografických přepisů jednání dolní komory Parlamentu České republiky v průběhu první poloviny roku 2014.

2.1 V televizním pořadu *Máte slovo* jsou k diskusi záměrně vybírána témata, jež společnost názorově rozdělují, a tudíž se při jejich probírání očekává vznik konfrontačních a konfliktních situací. Účelově jsou vybíráni i hosté, kteří o daném tématu přicházejí diskutovat (tři „zastánci“ a tři „odpůrci“). Zastánci většinově odmítaných témat navíc bývají už v úvodních vstupech moderátorky představeni takovým způsobem, že jejich identita se sama o sobě stává základem pro předpokládané nesouhlasné reakce diváků nebo publika ve studiu. Moderátorka se potenciálně vzniklé nesouhlasné reakce navíc nesnaží mírnit, naopak častěji je sama podněcuje a do dialogu s ní vstupují hosté nikoli jen jako individuální mluvčí (i když zároveň třeba také v roli odborníků), nýbrž jako reprezentanti předem obecně definovaných pozic, jako členové dvou vágně vymezených názorových skupin, jež jsou navzájem kladeny do protikladu. Vedle politiků a odborníků jako aktivní komunikační partneři v této talk-show vystupují i „laici“ („prostí lidé“), reprezentovaní jednak přímo publikem ve studiu, jednak prostřednictvím předem zaslaných dotazů. Vedle výpovědí komunikantů fyzicky přítomných ve studiu tak využívá dramaturgie pořadu ještě tzv. zvukových konzerv, nahrávek telefonických dotazů, jež přicházejí od televizních diváků ještě před začátkem natáčení. Tyto dotazy bývají odvysílány v jednom bloku hned po základním uvedení problematiky a představení hostů a jsou záměrně vybírány tak, aby konfrontačním, útočným tónem a dehonestováním politických představitelů nutně vedly k rozpoutání diskuse. Z repliky moderátorky MJ, která v ukázce (I) na úvodní dotazy navazuje, je navíc evidentní snaha v podobně konfrontačním duchu v diskusi s přítomnými hosty pokračovat:

(I)

(1) no vrátit majetek církvím v době kdy je většina národa pod hranicí bída ' a lidi spávají pod mostem? máme tady spoustu bezdomovců. to je úplně absurdita. ale naše vláda to dělá proto aby měla potom mít kde azyl až je vodsad' poženeme ' a co z toho bude mít církev? akorát budou mít větší zlatý řetězy kolem krku

(2) prosím vás' dyť církvi nebylo nikdy dokázáno (..) ani nedokázala vona kde ten majetek který se jí tedka vrací vona získala? dyť vona ho taky ukradla a nikdy to nebylo nikomu vrácený tak jaká je to? dyť je to zlodějna prosím vás normální

(3) restituce (..) to je zlodějina století podívejte se dneska (..) lidem mladým nesnížili jízdné postiženým lidem berou peníze sociální dávky jsou tak nízké důchody taky ať zkusí s tímhletem vemte jim ty peníze ' ať zkusí s tímhletem vyžít a kde vlastně k tomu majetku přišli? vždyť v životě nic neudělali

(4) MJ: pane předsedo ' z těch reakcí je evidentní že jaksi občané nechápou proč právě teď v době kdy se pro lidi až bolestně šetří se musí vyplácet miliardy v hotovosti církvím proč jim nestačí vrácení nemovitého majetku proč ty miliardy?

Anonymní volající diváci zde přímo vyjadřují radikální názory, které mohou být interpretovány jako postoje převládající v celé společnosti (charakteristické je exkluzivní „my“ v (1) proti „oni“). Nepřekvapivě jsou v otázce církevních restitucí napadány kroky vlády a napadány jsou i církve samotné, specificky je však zřejmě míněna církev katolická. K dehonestaci je užito zmiňování dalších, s jádrem problému jen volně souvisejících témat, jež jsou rovněž prezentována jako adresátovy negativně hodnocené činy, v tomto případě jde o neuspokojivou výši důchodů, studentské jízdné apod. Vybrány jsou tedy komunikáty jednoznačně útočné, které mají adresáty poškodit. Anonymita volajícím dodává odvalu vstoupit do kontroverze (k terminologickému odlišení diskuse, sporu a kontroverze blíže viz Hirschová 2006: 213–215).

2.1.2 Talk-show *Máte slovo* má rysy sporů i kontroverzí. Strany ve sporu obvykle končí rozhovor tak, že každý je i nadále přesvědčen o své pravdě, v kontroverzi jde o to, který komunikující druhého (nebo ostatní) přivede k bodu, kdy se rozhodnou raději komunikace zanechat a dále v ní nepokračovat.

Racionální argumentace zde v podstatě nemá šanci, zvláště na straně zastánců nepopulárního opatření, jejichž oponenti navíc obvykle bývají v početní přesile. Nejde tedy o věcnou argumentaci, ale spíše o ventilaci emocionálně silně zabarveného nesouhlasu ve výrazně asymetrickém dialogu. Objevuje se zde překračování konvenčních zdvořilostních bariér, porušování konverzačních maxim i maxim zdvořilostních – mluvčí obvykle záměrně nekooperují, ne vždy reagují relevantně a neposkytují ty informace a v takovém množství, jak se od nich (především ze strany „lidu“) požaduje. Například Leechovy maximy (1983: 79–103) se v této talk-show objevují v negativní (převrácené) podobě – už samo zadané téma způsobuje, že každý účastník se zde snaží maximalizovat svůj prospěch (i kdyby tímto prospěchem mělo být pouze vyjádření pocitů), maximalizuje neschvalování druhého i neshodu mezi sebou a komunikačním partnerem, přičemž zastánci nepopulárních témat jsou značně znevýhodněni, neboť zde „z pozice moci“ zdůvodňují oprávněnost témat, jež jsou z hlediska většinového recipienta pocítována jako poškozující (např. výše zmíněné církevní restituce či ceny energií apod.).

Jako základní se pak v relaci jeví prezentace odlišných nebo protikladných názorů, de facto předmět kontroverze, kolem kterého se dialog vede. Ten ale není prezentován jako chyba, která by měla být odstraněna (ostatně to v daných případech není možné), a účastníci hlavně shromažďují argumenty, které mají

pouze posílit jejich pozice vůči protistraně, a agresivní komunikace vůči jedné skupině se zde stává cílem sama o sobě:

(II)

(1) MJ: a vám tedy jako občanovi nevadí že teď (.) když se šetří všude možně že se bude platit církví?

(2) MS: ... dejme tomu samozřejmě církev bude vždycky ráda solí v očích ty zlatý řetězy ty zlatý řetězy vždyť to má kdekdo v luxusním autě na kolotočích to má taky kdekdo jako bych se tomu divil

(3) MJ: = ale pane S. (.) promiňte oni ti na těch kolotočích víte oni nehlásají skromnost jo a chápete v tom je ten rozdíl.

Otázky moderátorky posilují kontrast mezi „lidem“ a „politikem“: *jaksi občané nechápu; vám tedy jako občanovi nevadí (...) a implikuje „vy nejste (obyčejný) občan“*. Reakce hosta jen nahrává na další argument proti restitucím (protiklad mezi slovy a činy církve) v replice (3). Jindy moderátorka záměrně útočí na tu složku osobní identity, jež souvisí s profesní zdatností (nepřítomného) politika, a zdůrazňováním chyb maximalizuje neschvalování zastávce opačného názoru:

(III)

MJ: počkejte ještě jenom když je řeč já jenom divákům (..) když je řeč prosím vás ještě o paní ministryni kultury tak ta také nemá nikdy čas, tu už skoro nikdo nezná ... ta kam je pozvána tak tam nejde vidte já nevím jestli je to dobrá ministryně na svém místě ... kdo ví proč o tom nehovoří že by snad tomu nerozuměla?

Častou strategií je pak atakování politika takovým způsobem, že je nucen poskytnout informace, které jsou pro něj negativní a dále poškozují jeho obraz v očích vlastních potenciálních voličů:

(IV)

(1) MJ: pane ministře vy jste mi teď krásně odbočil z té odpovědi na distribuční poplatek (..) já jsem četla že energetický regulační úřad by tento distribuční poplatek rád snížil ale proti je právě ministerstvo průmyslu a obchodu ...

(2) MJ: pane ministře bohužel musíme končit kdybyste támhle mohl říct divákům ano protože to každého zajímá ta cena znova opakuji je skutečně nehorázná neodůvodněná ano takže co pro to uděláte aby ta cena tak nerostla ano prosím.

2.1.3 K cílenému vzájemnému atakování profesní i osobní identity dochází rovněž při výměně replik mezi přítomnými hosty. Představitelé pro- i protivládní politiky účast ve studiu využívají k sebe prezentaci jako součást permanentního boje o hlasy voličů, a jejich cíle jsou tedy protichůdné. Maximalizací ztrát svého

oponenta, pro niž používají poškozující výroky, chtějí posílit vlastní pozitivní obraz. Obvyklé je obviňování komunikačního partnera ze lži, upozorňování na jeho profesní nedostatečnost apod. Ukázky v (V) nepředstavují souvislý dialog, (1) je samostatná výpověď, (2) – (4) jsou dialogické výměny:

(V)

(1) RJ: ... je to naprosté selhání těch kteří byli v politice dvacet let. a kdyby se to udělalo dávno tak to bylo za ceny jako ostatní restituenti a nikoli za ty nadhodnocené ceny které jsou dneska.

(2) VD: to nemůžete říct přece (...) prostě vy nám lžete lžete a doložte to prosím vás pane poslanče doložte to

SP: já to jenom dopovím, toto.

VD: ne, teď jste teď jste řekl zjevnou lež. omluvte se nám za lhaní a doložte to.

(3) VŘ: to jsou jenom výmluvy' proč jste nepodal pozměňovací návrh toho zákona číslo sto osmdesát z roku dva tisíce pět?

MK: no protože sem nebyl v té sněmovně nebyl

VŘ: = ale to jste mohl udělat včera' předešlým' vždyť vy se pořád jenom vymlouváte

(4) AB: a vy jste Čech nebo Polák když říkáte že Česko je krajina podvodníků?

FJ: já su Moravák a my na Moravě mluvíme česky

AB: a proč říkáte že Česko je krajina podvodníků? jak si to dovoluujete vůbec?... já tady poctivě podnikám platím daně zaměstnávám lidi

FJ: ale já ale já vždyť co si budeme nalhávat ... tak k čemu se chytáte slov? já vám nabízím klobásku z Polska pěkně z vepřového ...

AB: ale ne jděte s tím já to nejím ty vaše sračky.

2.2. Politický diskurz obecně je oblastí veřejné komunikace, v níž dochází k zá-
měrnému užití poškozujících strategií spojených s verbální agresí chápanou zde
jako prostředek persvaze. Aktivní účastníci, představitelé politických stran, vní-
mají veřejná vystoupení jako součást snahy získat hlasy voličů. Užití ofenzivních,
ohrožujících strategií je zde běžné a je vedeno především snahou politické protiv-
níky před potenciálním voličem diskreditovat. Agresivita v podobných případech
není motivována ani tak osobními vztahy komunikantů, jako spíše jejich politic-
kou orientací a příslušností k různým politickým subjektům. V komunikaci bývají
tematizovány otázky z okruhu veřejného života a útoky jsou vedeny zejména do
té oblasti osobnostní struktury komunikačních partnerů, která souvisí s obra-
zem „dobrého politika“. To znamená, že nejčastěji bývají protivníkovi otevřeně
či implicitně přisuzovány vlastnosti a činnosti jako neschopnost nebo neochota
dostát danému slovu, rozpor mezi dříve proklamovaným a skutečným jednáním,
zkorumpovanost, nedostatek sociálního cítění, protekcionismus apod. Porušo-
vání konverzačních maxim je záměrné, navíc účastníci vědomě nekooperují,

neboť jejich individuální cíle jsou v podstatě protichůdné (srov. také Čmejrková – Hoffmannová 2011: 65).

2.2.1 Základem projevů politického diskurzu je ideálně užití odpovídající argumentace. Mluvčím zde nestačí situaci popsat a pojmenovat, vedle toho se od nich očekává také schopnost vlastní postoj zdůvodnit, podpořit nebo vysvětlit; analogicky pak v případě odmítnutí názorů oponenta schopnost protestovat, vznést námitku apod. (Švandová 1999a: 101). Argument se klasicky skládá ze dvou základních složek – premisy a závěru. Premisa je vnímána jako předpoklad, východisko, kterým chceme argumentaci podpořit, a závěr je vlastně to, co tvrdíme. Toulminovo (1958) argumentační schéma obsahuje vedle výchozích dat, jež mají sloužit jako důvod, a z nich vyplývajících závěrů, tedy konkluze, i další složky, jako oprávnění, že výchozí data mohou být jako důvod použita, modální operátor vyjadřující míru jistoty nebo podmínky, za nichž konkluze platí. Uvádění všech výše uvedených komponentů ovšem při argumentaci není běžné a produktor si zpravidla vystačí se schématem: *jestliže A, tak obvykle B*. Mezi dvěma jevy tedy neexistuje závislost, která se zakládá na kauzálním vztahu „příčiny a následku“ (srov. Toulmin 1958: 99–105), nýbrž presuponuje se obvyklá souvislost, a produktor adresátům sugeruje interpretaci „jestliže politik dělá to a to, pak jistě platí, že ... (cokoli negativního o protivníkově)“.

V korektní argumentaci mluvčí vždy hledají logicky správné argumenty, které by měly směřovat k věci (*ad rem*), tedy nikoli k ohrožení tváře komunikačního partnera (*ad hominem*). Argumentace v politickém diskurzu ovšem často směřuje právě k napadení některých složek konkurentovy identity a je založena na snaze diskreditovat jeho osobnostní, případně profesní kvality (viz výše). Poměrně frekventovaný se při detailní analýze ukázal argument nazývaný individuální apel (Švandová 1999b: 164–165), při kterém mluvčí usiluje o souhlas publika, aniž by při argumentaci sledoval věcnou podstatu problému. Jako doklad nekorektně vedené argumentace směřující k poškození komunikačního partnera uvádíme ukázkou z poslaneckých interpelací (ukázky byly pořízeny přepisem pravidelné relace veřejnoprávní České televize *168 hodin*):

(VI)

(1) MJ: tento bod budem projednávat už skoro hodinu. jednání této sněmovny ctěné nás daňové poplatníky stojí zhruba šest set tisíc korun. takže ta efektivita je opravdu obdivuhodná ...

MK: kdybysme tady o tom jednali čtyři hodiny tak prostě tady budete čtyři hodiny šoupat nohama a mluvit uctivě. račte se mládenče chovat slušně.

Politik ve své replice kritizoval délku probíhajících jednání v Poslanecké sněmovně a reakcí na jeho vystoupení byla odpověď opozičního poslance.

Oponent v tomto velmi specifickém dialogu (vystoupení politiků v PS se řídí danými pravidly, do debaty je třeba se předem přihlásit, mluvčí má vymezen čas pro reakci na svého předřečníka apod.) argumentaci nezaložil na zdůvodnění rozsahu nebo tématu promluv svých kolegů, ale na zpochybnění jedné ze složek individuality komunikačního partnera, a tím je jeho věk; výrazně ofenzivní hodnotu má v tomto případě fráze *šoupat nohama*, užívaná běžně v sociálně asymetrické komunikaci ve spojení *drž hubu a šoupej nohama*, tedy mlč a dělej to, co máš nařízeno, a zvolené oslovení *mládenče*, jímž se akcentuje právě komunikantova nezralost a nezkušenost. Před posluchači se tak poslanec MK dovolává nesouhlasu s tvrzením svého komunikačního partnera, aniž by se dotkl věcné podstaty toho, oč v diskusi ve skutečnosti jde; žádostí oponenta není třeba se zabývat nikoli proto, že by byla neopodstatněná, ale proto že mluvčí je příliš mladý na to, aby vůbec mohl cokoli požadovat.

Podobná strategie se objevuje i v následující ukázce, tentokrát je tematizována jiná složka osobnostní struktury komunikačního partnera, a to jeho etnický původ:

(2) TO: prioritou musí být jednoznačně občané České republiky naši předci tady přece po staletí naši zemi budovali ...

ZBR.: já jsem chtěla panu poslanci O. poděkovat že už se cítí natolik Čechem že má potřebu nás chránit před občany tak zvaných třetích zemí

První řečník svou argumentaci staví na apelu na národní uvědomění a citění komunikačních partnerů. Svým vyjádřením se sice sám prohřešuje proti obecným argumentačním pravidlům, a to požadavku neužívat předpojatý a emocionálně zabarvený jazyk (srov. Švandová 1999b: 151), reakce je ale opět výrazně poškozující a ve svém důsledku agresivní, neboť je v ní ironicky (a nekorektně) upozorněno na to, že sám mluvčí nemá předky, *kterí tady naši zemi po staletí budovali*.

2.2.2 Argumenty užitě v politických debatách lze považovat za agresivní také proto, že často atakují mravní integritu komunikačních partnerů, napadají jejich občanskou bezúhonnost, (ne)manželské poměry apod. Jak upozorňuje Kasl Kollmannová (2012: 19), útoky proti soukromému životu politických oponentů jsou velmi silné a současně také obtížně vyvratitelné:

(3) JP: obyčejní lidé jsme my všichni kteří se nepovažujeme za nóbl. my jsme strana pro dolních deset miliónů (.) pro obyčejné lidi.

PN: to je divoká argumentace. jistěže pan P. není nóbl. obyčejný člověk jako on nosí obleky za dvacet tisíc chodí se stravovat do hotelu Kempinski kde stojí polévka dvě stě korun. přátelé nechci se vás nějak dotknout ale kdo z vás to má.

Tehdejší vlivný politik se v předvolební debatě snažil oslovit především své předpokládané voliče, jeho cílovou skupinou je tedy *dolních deset milionů*, označení (citát stranicky spřízněného politika), jež aluzivně odkazuje na běžnější spojení *horních deset tisíc*. Právě schopnost aktivizovat u recipienta jeho zkušenostní komplex a překvapit jej nenaplněním očekávání by v dané komunikační situaci mohla fungovat jako pragmaticky aktivní prvek a na straně cílového recipienta (diváka) vyvolat pozitivní reakci, odpověď politického konkurenta ovšem její celkové vyznění výrazně mění. Mluvčí PN pro poškození obrazu komunikačního partnera užívá jednak argument pomocí příkladů, ve kterém upozorňuje na signifikantní rysy oponentova reálného chování (nákup drahého oblečení, návštěvy luxusních restaurací), jež je v evidentním rozporu s tím, co sám proklamuje, jednak takřka doslovnou ironickou citací jeho staršího výroku: „Dámy a pánové, nechci se vás dotknout, kdo z vás na to má?“ (dosud dostupný např. zde: <<https://www.youtube.com/watch?v=Sta6BgVWvDc>>), jímž politik dříve ukončil na tiskové konferenci prezentaci o struktuře svých rodinných příjmů. Agresivita zde tedy míří především na obecně negativně vnímané složky komunikantovy identity, a to vychloubačnost a rozpor mezi proklamovaným a reálným chováním.

Ke skandalizaci politického oponenta bývají využity např. i neurovnané rodné poměry:

(4) JP: Jestli chcete být osobní pak vy známý lovec sekretářek který jste předplatil svoji osobní sekretářku ze státních peněz. vy byste měl mlčet.

PN: nechme toho nebudme osobní. já tady nechci rozebírat kdo lovil sekretářky a kdo tlumočnice.

2.3 Vedle otevřeně agresivních strategií se v politickém diskurzu setkáváme s agresivitou nepřímou, jejíž užití souvisí s veřejností projevu. Otevřená agrese a hrubost spojené s expresivními a vulgárními výrazovými prostředky by mohly ve svém důsledku vést k poškození samotného mluvčího (viz výše). Jako účinnější se pak v tomto kontextu jeví ironie, „hra na sdělení“ (srov. např. Nekula 1990: 95), kdy mluvčí říká něco jiného, než si myslí, s evidentním záměrem, aby byl dekodován původní smysl sdělení (ukázka pochází ze stenografického zápisu jednání Poslanecké sněmovny z 21. 1. 2014, dostupná je na adrese: <http://www.psp.cz/eknih/2013ps/stenprot/005schuz/s005050.htm#r4>):

(VII)

KS: Pane předsedající, vážené poslankyně, vážení poslanci, chtěl bych prostřednictvím pana předsedajícího poprosit vyslovit svoje blahopřání Komunistické straně Čech a Moravy k překonání třídního boje. Že jejich prominentní poslanec pan G. se tady urputně zastává miliardáře pana AB, k tomu srdečně blahopřeji. (Potlesk zprava.) To bylo opravdu něco, co jsem nečekal. Blahopřeji. Ovšem přiznávám,

sympatie pro Státní bezpečnost v tom hraje jistou roli, ale to už je typický český úkaz. Musím říci, že bych dále poblahopřál k druhému, a sice že zase zástupce Komunistické strany Čech a Moravy tady horoval a vyčítal sociální demokracii, že nezačala odpolitizování státní správy. Ze strany komunistické vyčítat sociální demokracii, že neodpolitizovala státní správu, to je to, co se normálně nazývá chucpe. Totiž když zavraždíte matku a otce a potom požádáte o milost, neboť jste sirotek. Děkuji mnohokrát. (Potlesk z řad poslanců TOP 09)

Rozpor mezi doslovným a implikovaným významem sdělení je v tomto případě evidentní a nedovoluje jeho jinou než intendovanou interpretaci. Porušení maximy kvality a kooperačního principu je pouze zdánlivé, neboť mluvčí je ve svém projevu upřímný a na defektnost doslovného významu vlastní promluvy poukazuje např. parodickým užitím slovního spojení užívaného komunistickou propagandou (třídní boj) nebo opakovaným výskytem explicitní performativní formule (blahopřeji, srdečně blahopřeji), která je rovněž v evidentním rozporu s běžným spojením mluvního aktu „gratulace“ a zdvořilostní maximou ocenění komunikačního partnera. Mluvčí na straně adresáta předpokládá znalost kontextu a pouze implicitně naráží na propojení opozičních politiků s komunistickou Státní bezpečností. Tím je opět napadán především rozpor mezi hlášanou ideologií a reálnou politikou opoziční strany a dlouhodobě budovanou tváří úspěšného podnikatele a liberálního politika vzhledem k jeho nejasné minulosti.

3. Závěr

Citované komunikační události byly vesměs ukázkami komunikace instrumentálně útočné, snažící se jednak ukázat komunikačního partnera v nepříznivém světle, jednak prezentovat mluvčího jako osobu, která se na veřejnosti nebojí vstupovat, a to jak v zájmu svém, tak i, a to v politickém prostředí zejména, třetích osob do konfliktu. Konflikt v komunikaci může mít různé podoby a různá řešení, v uvedených příkladech byla vždy zvolena strategie, pro niž je řešením maximalizace poškození komunikačního partnera, který se zde stává protivníkem. Ve všech ukázkách byla identifikovatelná verbální agrese, ať už v podobě explicitní nebo implicitní, přiřadit tyto jevy k nezdvořilosti by ale nebylo dostatečně výstižné, protože nezdvořilost je především věcí interpretace na straně adresáta a může u ní jít jen o nedostatek zdvořilosti, resp. může jít i jen o nezáměrnou odchylku od komunikačního standardu. V uvedených ukázkách šlo vždy o záměr (s výjimkou moderátorky, u níž jde primárně o plnění zadané profesní role), který byl v dané komunikační výměně jasně rozeznán a jako na agresivní na něj bylo reagováno. Nezdvořilost a verbální agrese se tedy nejeví jako prvky jednoho kontinua (v němž by verbální agrese představovala vyhrocenou nezdvořilost), ale spíše jako jevy paralelní, které se ovšem zhusta překrývají. Nezdvořilost může užívat různých strategií, zaměřovat se na poškození různých aspektů osobní identity adresáta,

zatímco verbální agrese je primárně pouze útočná – mluvčí prosazuje vlastní agendu nebo brání svou pozici, aniž by zohlednil stanovisko komunikačního partnera, i když si je zjevně nebo velmi pravděpodobně uvědomuje, a tomuto útočnému zaměření komunikátu jsou všechny jeho další aspekty podřízeny. Ukazuje se také, že aplikovat hodnotící chápání agresivní komunikace je bezpředmětné, protože vztahový mechanismus fungující v jednotlivých komunikačních událostech často jinou než agresivní reakci nedovoluje.

Seznam užitých transkripčních značek (podle Kaderka 2013b: 37):

KS	označení mluvčího
=	okamžité navázání na předcházející repliku
rád bych <u>vám</u> připomněl	zdůraznění slabiky/slova
a:le	protažení hlásky
(.)	krátká pauza
(..)	delší pauza
(...)	dlouhá pauza
...	vynechaná část výpovědi
?	vysoké stoupnutí hlasu
,	mírné stoupnutí hlasu
.	klesnutí hlasu
(())	komentář

Stenografický přepis z PS je ponechán v původní podobě.

Literatura

ANDERSON, Craig A. – BUSHMAN Brad J.

2002 „Human Aggression“; *Annual Review of Psychology* 53, č. 1, s. 27–51

AUER, Peter

2009 „Context and Contextualization“; in Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key Notions for Pragmatics* (Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins), s. 86–101

2014 *Jazyková interakce*; přel. Jiří Nekvapil a kol. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

BLAKEMOREOVÁ, Diane

1992 *Understanding Utterances* (Oxford: Blackwell)

2007 „Constraints, Concepts and Procedural Encoding“; in Burton-Roberts, Noel (ed.): *Pragmatics* (Houndmills – Basingstokes – New York: Palgrave Macmillan), s. 45–66

BROWNOVÁ, Penelope – LEVINSON, Stephen C.
1987 *Politeness* (Cambridge: Cambridge University Press)

CAPPELEN, Herman – LEPORE, Ernest
2005 *Insensitive Semantics* (Oxford: Blackwell)
2007 „Relevance Theory and Shared Content“; in Burton-Roberts, Noel (ed.): *Pragmatics* (Houndmills – Basingstokes – New York: Palgrave Macmillan), s. 115–135

CARSTONOVÁ, Robyn
Relevance Theory and the Saying/Implicating Distinction.
<<http://www.phon.ucl.ac.uk/home/robyn/home.htm>> [Přístup 7. 12. 2015]

CULPEPER, Jonathan
2008 „Reflections on Impoliteness, Relational Work and Power“; in Bousfield, Derek – Locherová, Miriam (eds.): *Impoliteness in Language. Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice* (Berlin – New York: Mouton de Gruyter), s. 17–44
2011 *Impoliteness* (Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press)

ČMEJRKOVÁ, Světlá – HOFFMANNOVÁ, Jana (eds.)
2011 *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí* (Praha: Academia)

van DIJK, Teun A.
1977 *Text and Context* (New York: Longman)
2008 *Discourse and Context. A sociocognitive approach* (Cambridge: Cambridge University Press)

GAZDAR, Gerald
1979 *Pragmatics: Implicature, Presuppositions and Logical Form* (New York: Academic Press)

GOFFMAN, Ervin
1967 *Interaction Ritual: Essays on Face-to-face Behavior* (New York: Anchor Books)
1971 *The Presentation of Self in Everyday Life* (Harmondsworth: Penguin)

GRICE, H. Paul
1975 „Logic and Conversation“; in Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds.): *Syntax and Semantics 3* (New York: Academic Press), s. 41–58

1991 „Utterer's meaning, sentence-meaning and word-meaning“; in Davis, Steven (ed.): *Pragmatics. A reader* (New York – Oxford: Oxford University Press), s. 65–76

HIRSCHOVÁ, Milada

2013a *Pragmatika v češtině* (Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta

2013b *Pragmatika v češtině* (Praha: Karolinum)

HIRSCHOVÁ, Milada – SVOBODOVÁ, Jindřiška

2014 *Komunikační strategie v jednom typu mediálního diskursu (televizní talk-show)* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)

HORN, Laurence R.

2001 *A Natural History of Negation* (Stanford: CSLI Publications)

HORN, Laurence R.

2004 „Implicature“; in Horn, Laurence – Ward, Gregory (eds.): *The Handbook of Pragmatics* (Oxford: Blackwell), s. 3–28

HORN, Laurence – WARD, Gregory (eds.)

2004 *The Handbook of Pragmatics* (Oxford: Blackwell)

JAY, Timothy

1999 *Why We Curse* (Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins)

KADERKA, Peter

2013a „Situační komunikace“; in Uličný, Oldřich (ed.): *Studie k moderní mluvnici češtiny I – Pragmatické aspekty češtiny* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého), s. 57–82

2013b „Pragmatika situace“; *Slovo a slovesnost* 74, č. 1, s. 13–40

KADMON, Nitrit

2001 *Formal Pragmatics* (Oxford: Blackwell)

KASL KOLLMANNOVÁ, Denisa

2012 *Zveřejněné soukromí. Utváření obrazu soukromého života politiků v médiích* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury)

KOUKOLÍK, František – DRTINOVÁ, Jana

1996 *Vzpoura deprivantů* (Praha: Makropulos)

LAKOFF, George

2012 „Conversational Logic“; in Verschueren, J. – Östman, J. O. (eds.): *Key Notions for Pragmatics* (Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins), s. 102–113

LEECH, Geoffrey

1983 *Principles of Pragmatics* (London – New York: Longman)

LORENZ, Konrad

1969 *On Aggression* (New York: Hartcourt, Brave and World)

LOCHEROVÁ, Miriam – BOUSFIELD, Derek

2008 „Introduction: Impoliteness and Power in Language“; in Bousfield, Derek – Locherová, Miriam (eds.): *Impoliteness in Language. Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice* (Berlin – New York: Mouton de Gruyter), s. 1–13

LOCHEROVÁ, Miriam – WATTS, Richard J.

2008 „Relational Work and Impoliteness: Negotiating Norms of Linguistic Behaviour“; in Bousfield, Derek – Locherová, Miriam (eds.): *Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice* (Berlin – New York: Mouton de Gruyter), s. 77–99

MEEUWIS, Michael – ÖSTMAN, Jan-Ola

2012 *Pragmaticising Understanding. Studies for Jeff Verschueren* (Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1948 *Dvě studie o dialogu* (Praha: Svoboda), s. 194–196

NAKONEČNÝ, Milan

1999 *Sociální psychologie* (Praha: Academia)

NEKULA, Marek

1990 „Pragmalingvistická interpretace ironie“; *Slovo a slovesnost* 51, č. 2, s. 95–110

2004 „Deminutiva a zdvořilost“; in Hladká, Zdenka – Karlík, Petr (eds.): *Čeština – univerzálie a specifika* 5 (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 120–128

RÉCANATI, François

1993 *Direct Reference. From Language to Thought* (Oxford: Blackwell)

2007 „Indexicality, context and Pretence: A Speech-Act Theoretic Account“; in Burton-Roberts, Noel (ed.): *Pragmatics* (Houndmills – Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan), s. 213–229

SPENCER-OATEYOVÁ, Helen

2005 „(Im)Politeness, Face and Perceptions of Rapport. Unpackaging Their Bases and Interrelationships“; *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, Culture* I, č. 1, s. 95–119

2007 „Theories of Identity and the Analysis of Face“; *Journal of Pragmatics* 39, č. 4, s. 639–656

SPERBER, Dan – WILSONOVÁ, Deirdre

1986 *Relevance: Communication and Cognition* (Oxford: Blackwell)

SVOBODOVÁ, Jindřiška

2011a „Nezdvořilost jako prostředek komunikační strategie v *talk-show* na komerční televizní stanici“; *Bohemistyka* 11, č. 1, s. 35–45

2011b „Funkce nezdvořilosti v *talk-show* na komerční televizní stanici“; in Orgoňová, Olga (ed.): *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III* (Bratislava: Univerzita Komenského, Filozofická fakulta), s. 140–148

2012/2013 „Nezdvořilost v mediální komunikaci“; *Český jazyk a literatura* 63, č. 5, s. 215–233

2013 „Identita komunikantů v jednom typu mediálního politického interview“; *Bohemica Olomucensia* 5, č. 3, s. 230–248

2014 „Užití přímých strategií při ohrožení tváře komunikačního partnera v jednom typu mediálního dialogu“; *Bohemistyka* 14, č. 1, s. 3–20

ŠVANDOVÁ, Blažena

1999a Argumenty a logika“; in Jelínek, Milan – Švandová, Blažena a kol.: *Argumentace a umění komunikovat* (Brno: Masarykova univerzita), s. 101–134

1999b „Chybné argumenty (fallaciae)“; in Jelínek, Milan – Švandová, Blažena a kol.: *Argumentace a umění komunikovat* (Brno: Masarykova univerzita), s. 135–184

ŠVEHLOVÁ, Milena

1994 „Zdvořilost a řečová etiketa“; in Brabcová, Radoslava – Mališ, Otakar (eds.): *Filologické studie XIX* (Praha: Pedagogická Fakulta Univerzity Karlovy), s. 39–61

TOULMIN, Stephen E.

1958 *The Uses of Argument* (Cambridge: Cambridge University Press)

WATTS, Richard J.

2003 *Politeness* (Cambridge: Cambridge University Press)

WILSONOVÁ, Deirdre – CARSTONOVÁ, Robyn

2007 „A Unitary Approach to Lexical Pragmatics: Relevance, Inference and Ad Hoc Topics“; in Burton-Roberts, Noel (ed.): *Pragmatics* (Houndmills – Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan), s. 230–259

ZIMA, Jaroslav

1961 *Expresivita slova v současné češtině* (Praha: Nakladatelství ČSAV)

Resumé

Verbal Aggression in Political Discourse

The paper deals with the phenomenon of verbal aggression as a specific communicative strategy in interpersonal exchanges, in mass media and in political discourse. It aims at the differences the notions and manifestations of im/politeness, rudeness and verbal aggressivity. In the broader framework of social interaction, aggressive communication occurs in two forms: a/ as a hostile aggression which is impulsive, driven by anger and primarily aiming at harming the target; b/ as an instrumental aggression which is premeditated as a means of retaliation or obtaining some goal (e.g., to boost up speaker's position). The latter seems to be the most frequent feature in political discourse. Presented samples of dialogues have demonstrated that the aggressive/openly offensive communication can be seen not just as a borderline case of impoliteness but, more accurately, as a parallel phenomenon, a communicative strategy which can use vulgarities but can dispense with them as well.

Keywords: aggressivity; verbal aggression; im/politeness; rudeness; offense; personal identity attack; self presentation; explicit vs implicit dehonestation

doc. PhDr. Milada Hirschová, DSc.

Katedra českého jazyka

Pedagogická fakulta

Univerzita Karlova

M. D. Rettigové 4

116 39 Praha 1

milada.hirschova@pedf.cuni.cz

Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

tř. Svobody 26

771 80 Olomouc

jindriska.svobodova@upol.cz

Varia

Rehabilitace *Modlitby proti ďáblu*

(Václav Konzal: *Staroslověnská modlitba proti ďáblu: Nejstarší doklad exorcismu ve velkomoravském písemnictví*. Uspořádali a doplnili František Čajka a Martina Chromá. Praha: Slovanský ústav AV ČR, v. v. i. 2015)

Denisa Jensenová

V roce 1130. výročí úmrtí svatého Metoděje vychází pod hlavičkou Slovanského ústavu AV ČR monografie Václava Konzala *Staroslověnská modlitba proti ďáblu: Nejstarší doklad exorcismu ve velkomoravském písemnictví*. Konzalova studie byla uveřejněna již dvakrát časopisecky, v případě této monografie se pak jedná o druhé, upravené a doplněné vydání, k němuž bylo přistoupeno kvůli špatné dostupnosti prvního vydání a také díky novým možnostem rozšíření celého díla o doprovodné materiály. Kromě analýzy zmíněné památky totiž publikace obsahuje velice cennou edici *Modlitby proti ďáblu*.

Ve své práci se Konzal věnuje staroslověnské památce, která je nám dnes známá díky opisu ruské proveniencie datovanému do 13. století, jenž byl objeven před více než sto lety. V první kapitole publikace autor nastiňuje, za jakých okolností byl zmíněný rukopis vypátrán, a poznamenává, že dlouhou dobu nevzbudil jeho objev příliš velký badatelský zájem. Nálezce a první editor této textové památky, A. I. Sobolevskij, ji totiž označil za nezajímavou. Jako odrazový můstek pro celou svou práci však Konzalovi slouží vyjádření V. Ryneše z 2. poloviny 60. let 20. století, který se domníval, že by *Modlitba proti ďáblu* mohla být dílem velkomoravského původu. Václav Konzal si proto pro svoji publikaci dává za prvořadý cíl Rynešovu hypotézu prověřit.

Činí tak v rámci následujících pěti kapitol. První z nich se věnuje textovému zachování památky. Konzal si je dobře vědom nebezpečí, které se skrývá ve faktu, že pracuje pouze s opisem původního textu. V této souvislosti upozorňuje na nejružnější úskalí studia takto dochovaných památek, ať už se jedná například o chybná zakončení slov či mechanické opravy zkomolených nebo neznámých výrazů a jmen, a tyto nástrahy dokládá četnými příklady ze zkoumaného rukopisu.

Následující úsek, v němž se autor zabývá jazykovým rozbořem, je rozdělen do podkapitol o grafice, ortografii a fonetice, morfologii a syntaxi i lexiku a tvoření slov. Vzhledem k tomu, že výsledky této analýzy ukazují, že *Modlitba proti ďáblu* by skutečně mohla mít velkomoravský původ, rozhodne se Konzal k jejich prověření za pomoci vyhledání textových paralel v jiných staroslověnských památkách. Až překvapivé shody pak nachází především v první kapitole *Života Metoděje*.

Ve svém pátrání pak pokračuje liturgickým a věcným rozbořem textu. V rámci této kapitoly jistě stojí za zmínku velice kvalitně objasněné, byť zhuštěné pozadí středověkého chápání moci jména i stručné dějiny počátku exorcismu a jeho rozdílů v provedení u východního a západního ritu, na jejichž základě Konzal uvádí, že Metodějovo přímé autorství památky rozhodně není možné vyloučit, ba dokonce navrhuje i dataci, do kterého období Metodějova života by mohl text zapadat.

Ačkoliv takto rozsáhlá jazyková, liturgická a věcná analýza by mohla být již z pohledu studia památky pro paleoslovenistu vyčerpávající a zároveň nevyvrací Ryněšovu hypotézu, Konzal svou práci dále obohacuje o rozbor literární formy ve snaze prověřit, zda je Sobolevského hodnocení *Modlitby proti ďáblu* jako nezajímavého textu bez básnických kvalit oprávněné. Po této stránce pak dochází k naprosté rehabilitaci tohoto díla staroslověnského písemnictví.

Jak již bylo zmíněno výše, monografické vydání Konzalovy studie zahrnuje také edici celé památky, zpracovanou Františkem Čajkou a Martinou Chromou dle rukopisu zachovaného v Jaroslavském sborníku a zároveň respektující veškerá písařská specifika. Kritický aparát v poznámkách pod čarou dává prostor pro interpretaci chybných zápisů či sporných míst rukopisu. Z hlediska edic staroslověnských památek je pak unikátní přítomnost novočeského překladu, který vytvořil Václav Konzal a díky němuž není monografie určena pouze úzkému okruhu odborníků, ale i čtenářům, jimž by mohlo původní znění památky činit obtíže.

Pro další porovnání s jinými staroslověnskými památkami je potom velice přínosnou částí index verborum, který zahrnuje všechna slova, s nimiž je možné se v textu *Modlitby proti ďáblu* setkat, včetně lokace jejich výskytu a v případě flektivních slovních druhů také gramatických určení tvarů. Součástí monografie je rovněž komentovaný soupis světců zmíněných v památce.

Publikace *Staroslověnská modlitba proti ďáblu: Nejstarší doklad exorcismu ve velkomoravském písemnictví* svým čtenářům nejen představuje výsledky zevrubné analýzy památky z hlediska jazyka, obsahu, stylu a textového srovnání. Umožňuje jim také samostatné zkoumání díky zpřístupnění a přesnější reflexi znění reálné podoby rukopisu. A konečně nabízí naději na osvětlení autorství této doposud spíše podceňované, nyní snad finálně rehabilitované staroslověnské památky.

Mgr. Denisa Jensenová
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Tř. Svobody 26
771 80 Olomouc
denisa.jensenova01@upol.cz

Vývoj významu českého dativu očima španělského lingvisty

(Enrique Gutiérrez Rubio, *Estudio de la semántica del dativo checo en diacronía*. Frankfurt am Main, Peter Lang 2015)

Kateřina Martinová

Dvě stě stran pojednávajících o významech českého dativu během více než šesti set let vývoje psané češtiny napsaných španělským lingvistou. To je monografie *Analýza významů českého dativu z hlediska diachronního vývoje*. Autorem studie je Enrique Gutiérrez Rubio, jenž se specializuje zejména na kognitivní lingvistiku a problematiku českých pádů. Lingvista aplikuje kognitivní sémantický přístup k českému dativu na diachronní korpus, a mapuje tak vývoj jeho významů a podvýznamů od nejstarších dob až do současnosti.

Struktura knihy je jasná a logická. Kromě úvodní a závěrečné části obsahuje čtyři kapitoly. V úvodu autor popisuje okolnosti, které provázely vznik studie. Analýze českého dativu v historickém vývoji se španělský lingvista věnuje už od roku 2002, mimo jiné i ve své disertační práci, jejíž součástí byla komplexní analýza významů českého dativu. Výsledky svého bádání však nikdy nepublikoval ve formě monografie. Namísto toho, v zájmu vylepšení výzkumných perspektiv, obohatil analyzovaný korpus o údaje reprezentující současnou češtinu a přepracoval celou sémantickou strukturu, o kterou se opírá ve své analýze. Kniha je tedy výsledkem třináct let trvající systematické práce.

Druhá kapitola popisuje teoretické aspekty týkající se analýzy dativu (periodizaci vývoje českého jazyka, problematiku pádů atd.) a shrnuje současný stav bádání. Jelikož cílem studie je aplikace sémantické konfigurace českého dativu na rozsáhlý korpus, musel autor nejdříve přepracovat sémantický model uvedený v pracích Jandy a Clancyho, ze kterých vychází při formulaci svých teoretických východisek (viz Janda 1993; Janda a Clancy 2006). Poté jej mohl aplikovat na korpus obsahující více než osm tisíc dativů náležejících do čtyř různých vývojových období psaného českého jazyka. Autor zrevidoval tři základní sémantické kategorie dativu stanovené Jandou a Clancym a vytvořil propracovanou, hierarchicky strukturovanou síť jeho podvýznamů. Každý dativ tedy přiřadil nejen k jednomu sémantickému typu (dativu přijímacímu, dativu prožívacímu nebo dativu soutěžícímu), ale také jej zařadil do dílčí podkategorie.

Třetí kapitola představuje texty, které se staly základem analýzy významů a podvýznamů českého dativu ve čtyřech různých historických obdobích. Autor zdůvodňuje výběr zkoumaných textů a blíže je představuje s ohledem na jejich

významné postavení v rámci daného období. Celkem se jedná o pět literárních děl, která reprezentují čtyři fáze vývoje psané češtiny, konkrétně starou, střední, novou a současnou češtinu. Celkem bylo v rámci studie zanalyzováno 8 335 dativů. Podkladem pro analýzu staré češtiny je nejvýznamnější dílo staré české literatury, *Dalimilova kronika* ze 14. století. Text, který zastupuje druhou etapu vývoje psané češtiny, tedy češtinu střední, sice není původním českým dílem, nicméně jeho význam je nesporný. Jedná se o překlad evangelií, který byl pořízen Janem Blahoslavem v 2. polovině 16. století a který tvoří část *Bible kralické*. Jazyk tohoto textu posloužil jako základ budoucí spisovné psané češtiny. Jako zástupce nové češtiny byl vybrán román *Babička* (1855) Boženy Němcové. Termínem nová čeština autor rozumí jazyk užívaný od dob národního obrození. Současnou českou literaturu reprezentují dvě kratší díla. První z nich, novela *Ostře sledované vlaky* Bohumila Hrabala, vydaná v roce 1965, se pro analýzu hodí mimo jiné i díky kombinaci obecné, hovorové a spisovné češtiny. Druhým dílem, konkrétně souborem fejetonů *Plachý milionář přichází* Martina Reinera, je v korpusu zastoupena čeština 21. století. Jak již bylo zmíněno, uvedené dílo bylo do zkoumaného korpusu zařazeno později. Gutiérrez Rubio uznává, že vybrané texty se liší nejen tematicky, stylově a obsahově, ale i z hlediska rozsahu. Autor sice připouští, že uvedené faktory mohly do určité míry ovlivnit konečnou sémantickou distribuci dativů v analyzovaných textech, ale zároveň podle něj není nutné brát tyto faktory v úvahu. Ačkoliv objem excerpovaných dat z děl náležejících do druhé a třetí fáze psané češtiny značně převyšuje množství dativů získaných z děl spadajících do první a poslední etapy, autor v sémantické distribuci významů dativu nenachází rozdíl zapříčiněný různou délkou textů vzhledem ke skutečnosti, že komparativní analýza vychází z procentuálního podílu, a nebere tudíž v potaz celkový počet dativů.

Ve čtvrté kapitole Gutiérrez Rubio, inspirovaný principy kognitivní sémantiky, navrhuje teoretický rámec pro sémantickou analýzu českého jazyka z diachronního pohledu. Autor se samozřejmě opírá o mnoho prací zabývajících se významy dativu a problematikou pádů obecně, ale jako základní východisko mu, jak již bylo uvedeno, slouží zejména studie Jandy a Clancyho. Tito lingvisté, v souladu s principy kognitivní sémantiky, klasifikují český dativ do tří základních sémantických skupin. Kategorii dativu přijímacího (dative: a receiver), jejímž ústředním prvkem je sloveso *dát/dávat*, španělský lingvista doplňuje o několik podkategorií na základě synonymických, metonymických a antonymických vztahů. Druhou kategorií je dativ proživací (dative: an experiencer). Obě uvedené kategorie jsou poměrně pasivní. Dativ proživací, na rozdíl od dativu přijímacího, nepřijímá hmotné předměty, ale pouze absorbuje zkušenosti, objevuje se tedy například ve spojeních souvisejících s vyjádřením prospěchu, škody a vlastnictví. V rámci třetí kategorie, tedy dativu soutěžícího (dative: a competitor), jehož název je odvozen od jistého druhu „soupeření“ mezi nominativem a dativem, autor rozlišuje

tři podvýznamy s ohledem na skutečnost, která složka převažuje, nebo zda jsou nominativ a dativ v rovnováze. Každá kategorie a podkategorie je podrobená důkladné analýze a zdokumentována na příkladech.

Následně autor nejen shrnuje konkrétní tendence vysledované na základě analýzy jednotlivých kategorií a podkategorií významů dativu, ale samozřejmě předkládá i obecné závěry týkající se vývoje významů českého dativu z diachronního pohledu. Jako příklad uveďme pokles frekvence slovesa *dát/dávat*, tedy „ryzího“ dativu, v současné češtině. Z hlediska sémantické distribuce českého dativu autor stanoví dvě hlavní historické etapy. V prvním období, zahrnujícím starou a střední češtinu, byl hlavním významem dativ přijímací. Naopak v druhé etapě, tedy v období nové a současné češtiny, poklesl výskyt dativu přijímacího ve prospěch zvýšení frekvence dativu proživacího, který se stal převažující kategorií. Hlavním důvodem bylo prudké zvýšení užití reflexivních podvýznamů vyjádřených dativními reflexivními zájmeny *si/sobě*. Konstantní kategorií je dativ soutěžící, jenž ve všech etapách dosahuje stálých, poměrně vysokých hodnot, které jsou způsobeny zvýšeným výskytem kompetitivních předložek. Právě zvyšování frekvence dativu proživacího autor považuje za nejvýznamnější diachronní tendenci vysledovanou ve zkoumaných textech.

Vzhledem k tématu není styl textu nijak bohatý, autor se snaží o maximální srozumitelnost. Co se týče grafické úpravy, text je velmi přehledně členěn. Navíc je doplněn množstvím tabulek a grafů. Pro větší názornost nechybí ani schémata, která znázorňují pojmové síť českého dativu, včetně frekvence příslušných kategorií i podkategorií v analyzovaných textech. Jelikož všechny tři základní kategorie jsou mezi sebou úzce propojeny, jsou načrtnuty i vztahy mezi nimi s důrazem na pozici prototypického dativu (*dát/dávat*).

Představená monografie je sice napsána španělsky, ale její součástí je i poměrně podrobné anglické a české resumé. Neměla by zůstat bez povšimnutí ze strany českých lingvistů, neboť je důležitým krokem kupředu v oblasti zkoumání významů českého dativu z pohledu kognitivní sémantiky.

Literatura

JANDA, Laura A.

1993 *A Geography of Case Semantics: The Czech Dative and the Russian Instrumental* (Berlin – New York: Mouton de Gruyter)

JANDA, Laura A. – CLANCY, Steven J.

2006 *The Case Book for Czech* (Bloomington: Slavica)

Mgr. Kateřina Martinová
Katedra romanistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
tř. Svobody 26
771 46 Olomouc
katerina.martinova01@upol.cz

Slovo o *Slovu*. K jubileu časopisu Staroslověnského institutu v Záhřebu¹

Lukáš Zábranský

Časopis *Slovo* se blíží k 65. výročí svého vzniku; při této příležitosti je vhodné a užitečné věnovat tomuto fenoménu náležitou pozornost. Znalec slavisticky orientovaných periodik by mohl reagovat dotazem: „A které *Slovo*? Já znám dvě.“ Uppsalské *Slovo* (*Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*), které vychází od roku 1972, od roku 2003 pak v elektronické podobě, a záhřebské *Slovo* (*Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*), které vychází od roku 1952 dosud. V současnosti je k dispozici čtyřiašedesát čísel. Loga obou periodik vycházejí ze starého slovanského grafému *s*: v uppsalském *Slovu* je v polokruzích litery *s* umístěna zrcadlově hlaholice a cyrilice, chorvatské *Slovo* představuje literu *s* v hlaholici – **Ŗ**.

Zatímco uppsalské *Slovo* je zaměřeno obecně slavisticky, záhřebské *Slovo* se programově zabývá zejména paleoslovenistikou a medievalistikou. A právě tyto oblasti jako základní a určující pro chorvatský časopis *Slovo* se staly pro nás podnětem a inspirací k našemu příspěvku. Logo, totiž právě hlaholské *s*, i název záhřebského časopisu – *Slovo* – jsou spjaty jednak s dobou vzniku hlaholice jako prvního slovanského originálního písma, jednak se staroslověnským písemnictvím, tedy i s christianizací Slovanů prostřednictvím srozumitelného, „domácího“ jazyka.

Už samy geometrické obrazce, trojúhelník a kruh, jejichž kombinací vznikl hlaholský grafém *s*, bývají vnímány jako nositelé magických významů – srov. i slovanský název starého hlaholského **Ŗ** = Slovo, v staroslověnině s přejetím všech významů předlohového řeckého λογος. Také české ekvivalenty staroslověnského lexému *slovo*, jak jsou uvedeny v SJS, jsou toho dokladem.

První studií, která byla v časopisu publikována, se stal článek „Slovo i riječ“, příznačný už svým názvem. Jeho autorem byl Msgre. dr. Svetozar Ritig, nadšený organizátor, popularizátor a mecenáš řady kulturních, společenských a sociálně-charitativních počinů, přední chorvatský badatel v oblasti církevní historie, znalec a propagátor hlaholské bohoslužby, zakladatel *Slova* a Staroslověnského institutu. Redakční kruh časopisu tvořili od samého počátku nejvýznamnější osobnosti zejména chorvatské, ale i světové slavistiky. Na redakci prvního čísla

¹ Za inspiraci k sepsání tohoto příspěvku děkuji své olomoucké učitelce doc. PhDr. Heleně Bauerové.

se podíleli spolu se Svetozarem Ritigem takové osobnosti jako Fran Grivec či Josip Hamm. V průběhu následujících let a desetiletí se redakční rada doplňovala a obměňovala – výroční, 51. číslo (speciální výtisk věnovaný bibliografickým údajům *Slova* z období předchozích padesáti let, zpracovaný Felixem Kellerem) redakčně řídila hvězdná trojice vynikajících badatelek širokého vědeckého záběru – akademička Anica Nazor, dále Marija Pantelić a Ivanka Petrović. V současnosti je hlavní redaktorkou Marica Čunčić, redakční kruh je pak tvořen širším kolektivem, který představují Vesna Badurina-Stipčević, Ivan Botica, Marija-Ana Dürriegl, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Ivanka Petrović, Sandra Požar, Andrea Radošević, Marinka Šimić, Jasna Vince, Anica Vlašić-Anić, Vida Vukoja, Johannes Reinhart a Zdenka Ribarova. Četné původní naučné studie, které vycházejí z pera výše jmenovaných redaktorů-přispěvatelů, předních znalců oblasti chorvatskohlaholského písemnictví, medievalistiky a pomezních disciplín, dokládají vysoký vědecký a tvůrčí potenciál *Slova* a jsou nositeli zásadního významu autorské báze časopisu.

Obsahově nosné a objevené jsou další badatelské výsledky prací výrazných osobností, které reprezentují především jména jako Ivan Bakmaz, Jerko Bezić, Josip Bratulić, Stjepan Damjanović, Branko Fučić, Biserka Grabar, Eduard Hercigonja, Radoslav Katičić, Antonija Zaradija Kiš, Blaže Koneski, Herta Kuna, Nevenka Linarić, Vladimir Mošin, Ivana Mulc, Olga Nedeljković, Valentin Putanec, Ksenia Režić, Jaroslav Šidak, Vjekoslav Štefanić, Josip Tandarić, Josip Vrana, Giorgio Ziffer, Mateo Žagar a další. Práce nejvýznamnějších zahraničních autorů jsou pak zastoupeny zasvěcenými díly, která publikovali např. A. A. Aleksejev, Moshé Altbauer, Robert Auty, Gerhard Birkfellner, Thorvi Eckhardt, Christian Hannick, Jagoda Jurić-Kappel, Helmut Keipert, Leszek Moszyński, B. I. Skupskij, Francis J. Thomson, Dmitrij Tschizewskij, A. A. Turilov, André Vaillant, Janez Zor aj. Zastoupeni jsou i čeští slavisté, mezi nimi Helena Bauerová, František Čajka, Václav Čermák, Zoe Hauptová, František Václav Mareš, Ludmila Pacnerová, Petra Stankovska, Vojtěch Tkadlčík, Josef Vajs, Vladimír Vavřínek, Radoslav Večerka, Miroslav Vepřek, Pavel Vyskočil a další.

Struktura časopisu zůstala zachována od počátku až do současnosti. První část tvoří zejména původní vědecké články – jednak studie klasicky pojaté, jednak práce, jejichž součástí je edice některé z chorvatskohlaholských památek, včetně různocnění, často památek nověji nalezených. Tato část časopisu je svým vědeckým významem zásadní, a představuje tak trvalý přínos pro slavistiku. Fundované, v návaznosti na předchozí práce s danou tematikou, se na stránkách *Slova* řeší otázky cyrilometodějského odkazu u Chorvatů, problematika vzniku a vývoje hlaholice, od nejstarších chorvatskohlaholských nápisů a jejich paleografických zvláštností, ale i nejstarších hlaholských sgrafit na Rusi, až po nejnovější hypotézy o nejstarším slovanském grafickém systému. Časopis *Slovo* nabízí hluboký vhled týkající se specifik rukopisů, ale i inkunábulí a tisků církevněslovanského písemnictví chorvatské redakce – znamenité jsou studie z oblasti starozákon-

ních a novozákonních čtení v chorvatskohlaholských bohoslužebných knihách, zejména breviářích a misálech, pojaté mj. z hlediska translatologického, především ve vztahu k někdejšími řeckým a latinským předlohám starých slovanských překladů, články o filiacích mezi rukopisy a redakcemi staroslověštiny, ale např. i mezi chorvatskohlaholskou literaturou a českým prostředím doby Karla IV. i období následujících. Zvláštní pozornost si zasluhují také pečlivě zpracované dílčí příspěvky k jednotlivým jazykovým plánům, k iluminacím, k patristické, ale i profánní literatuře, k tradici „hlaholských“ zpěvů, články etymologického rázu aj.

Druhým oddílem *Slova* bývají gratulace jubilantům (Josip Hamm, Marija Pantelić, Vjekoslav Štefanić, Josef Vajs aj.) a nekrology (Zoe Hauptová, Bohuslav Havránek, Blaže Koneski, Josef Kurz, Rajko Nahtigal, Ilona Páclová, Ján Stanislav, Josip Tandarić, André Vaillant, Josef Vašica, Viktor V. Vinogradov atd.); jedná se o významné osobnosti paleoslovenistiky, domácí i zahraniční přispěvatele *Slova* a spolupracovníky Staroslověnského institutu. Následují posudky a recenze publikací, z českých titulů připomeňme například *Evangeliaře a čtveroevangelia* Karla Horálka, *Učebnici jazyka staroslověnského* Josefa Kurze, pražský akademický *Slovník jazyka staroslověnského* či *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského* Miloše Weingarta. Formou recenzí a zpráv jsou pravidelně připomínána zahraniční periodika, mezi jinými *Byzantinische Zeitschrift*, *Byzantinoslavica*, *Die Welt der Slaven*, *Harvard Slavic Studies*, *Listy filologické*, *Oxford Slavonic Papers*, *Revue des études slaves*, *Ricerche Slavistiche*, *Scando-slavica*, *Slavia*, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* aj.

V závěru časopisu jsou publikovány zprávy o konferencích, kongresech, sjezdech, sympoziích, ale i o dalších významných událostech z oblasti slavistiky (např. dokončení *Slovníku jazyka staroslověnského*, konání lexikografického sympozia v Krakově, ocenění prof. Vjekoslava Štefaniće za životní dílo, otevření Muzea Srbské pravoslavné církve atp.).

Chorvatské *Slovo* nezůstává pozadu ani vzhledem k potřebám současnosti, prostřednictvím moderních technologií jsou jednotlivé články všech čísel snadno dostupné na internetové adrese: <<http://hrcak.srce.hr/slovo>>. Samostatného vydání se dostalo navíc například sborníku *Glagoljica i hrvatski glagolizam* z mezinárodního sympozia Zagreb – Krk uspořádaného u příležitosti 100. výročí Staroslověnské akademie a 50. výročí Staroslověnského institutu v roce 2002, který je na internetu dostupný na adrese: <<http://www.stin.hr/download/zbornik.pdf>>.

Inspirativní příspěvky v záhřebském časopisu *Slovo*, které dokládají význam chorvatského písemnictví v kontextu světového kulturního dědictví, vybízejí k další badatelské činnosti. Na sám závěr si proto dovoluujeme poblahopřát a poděkovat. Děkuje za všechna slova ve *Slovu* a všem jeho spolutvůrcům posíláme přání: AD MULTOS ANNOS!

PhDr. Lukáš Zábranský, Ph.D.
Katedra českého jazyka a literatury
Pedagogická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové 3
lukas.zabransky@uhk.cz

Agathon Koníř

Vít Boček

Na následujících řádcích chceme při příležitosti 130. výročí narození krátce připomenout osobnost českého jazykovědce Agathona Koníře.

O Konířově životě toho nevíme příliš mnoho. Narodil se 30. ledna 1885 v Kouřimi. Datum ani místo jeho úmrtí však v běžně dostupné literatuře zaznamenáno není. Večerka (2013: 138) uvádí pouze velmi stručné informace o tom, že absolvoval slovanskou filologii na filozofické fakultě pražské univerzity, poté působil jako středoškolský profesor a ve 30. letech jako lektor češtiny na univerzitě ve Lvově. K tomu lze přidat jen několik následujících, víceméně pouze zpřesňujících informací. O Konířovi je známo také to, že absolvoval studijní pobyt na vídeňské slavistice v době jejích velmi úzkých styků s českou slavistikou na přelomu 19. a 20. století; mezi jmény tamních českých studentů Koníře uvádí Černý (2007: 187, 221). Z českých slavistů měl patrně nejbližší k Františku Pastrnkovi: jednak mu věnoval svůj první velký text (Koníř 1914a), jednak později přispěl do pastrnkovského sborníku (Koníř 1923). Jako „gymn. profesor na Král. Vinohradech“ v Praze je Koníř zmíněn v *Národních listech* z 27. 11. 1911, s. 2, v seznamu nově přijatých členů Společnosti Musea království českého. V dalších letech působil na státním gymnáziu na Malé Straně (Praha III). Z výroční zprávy tohoto gymnázia za školní rok 1913–1914 se dozvídáme, že Koníř zde vyučoval češtině, latině, němčině a filozofické propedeutice (mimořádně, jeho kolegou zde byl v této době Miloš Weingart). Nějakou dobu žil zřejmě Koníř v Brně, protože jeho jméno je uvedeno v *Adresáři Velkého Brna* z roku 1927 (27. ročník, Brno: Friedr. Irrgang, s. 265); měl bydlet v Židenicích na Poděbradské ulici (dnešní Viniční). Ve Lvově, patřícím mezi světovými válkami k Polsku, Koníř působil nejen ve 30. letech, ale již ve 2. polovině 20. let, jako lektor češtiny je zde uveden už v brožurě *Sklad Uniwersytetu w roku akademickim 1927/1928* (Lwów: Nakładem Uniwersitetu Jana Kazimierza we Lwowie 1927, s. 27).

Pokud jde o Konířovo vědecké dílo, hlavní oblastí jeho zájmu byla v souladu s jeho studiem slovanská filologie a v rámci ní pak především paleoslovenistika. Patřil k nemnoha badatelům, kteří se zabývali apokryfním textem *Epištola na neděli* (viz k němu Dostálová 2003). Podrobně prostudoval dostupné verze tohoto textu, zejména rukopisy řecké, latinské, arménské, syrské, církevněslovanské a nejrůznější mladší, lidové verze napsané v jednotlivých národních jazycích slovanských, a pokusil se o řešení mnohých otázek s nimi spojených, zejména problému, z jaké doby text původně pochází a jaké jsou filiační vztahy jednotlivých verzí. První obsáhlý Konířův článek k této otázce vyšel v *Listech filologických* (Koníř 1914a). Autor zde dospěl k názoru, že prvotní církevněslovanský

text, doložený ovšem jen v mladších opisech, byl překladem původního, ovšem taktéž nezachovaného originálu řeckého, z něž jinak vycházejí i texty latinské, novější řecké i text arménský a syrský. Církevněslovanský text podle něj vznikl v Bulharsku nejpozději v 11. století. Autor se pak k této problematice vrátil ještě znovu po mnoha letech článkem publikovaným ve *Slavii* (Koníř 1927–1928), který byl jednak upozorněním na to, že novější výzkumy jiného badatele, Karla Paula, se zčásti shodují s Konířovými závěry, aniž by jeho ranou práci citovaly, jednak novým, ještě hlubším rozbořením celé otázky, včetně otištění církevněslovanského textu i s různocněními. Dalším výrazným paleoslovenistickým příspěvkem Agathona Koníře bylo pojednání o kázání Jana Zlatoústého o Herodiadě (Koníř 1929). Autor se zde opět věnoval filiačním vztahům jednotlivých dochovaných rukopisů a církevněslovanský text také paralelně s textem řeckým vydal. Dodejme, že drobným Konířovým textem z historické slavistiky je jeho recenze druhého vydání Vondrákovy staroslověnské mluvnice (Koníř 1913).

Možná více než s uvedenými pracemi paleoslovenistickými je v české jazykovědné obci Konířovo jméno spojováno s českou dialektologií. Koníř je totiž autorem textu, který přinesl nářeční materiál z několika obcí ležících západně od Kunštátu, konkrétně z Louky, Crhova, Prosetína a Hodonína a ze samoty pila U Beránky (Koníř 1926). Jedná se vlastně o seznam nářečních výrazů, které autor na místě posbíral během svého prázdninového pobytu v letech 1924 a 1925. Materiál má význam pro výzkum nářečí tzv. přechodného pásu česko-moravského.

Vedle slavistiky zasáhl Agathon Koníř také do albanistiky, a to textem shrnujícím aktuální stav bádání o albánštině. Vyšel bohužel v málo přístupném tisku, výroční zprávě gymnázia, na kterém autor působil (Koníř 1914b). V textu Koníř podává dosti zasvěcený pohled na vývoj bádání o albánštině a Albáncích. Shrnuje jednotlivé názory na původ tohoto etnika a jeho jazyka a historické doklady jeho existence, podává charakteristické rysy albánštiny vzhledem k jejímu indoevropskému východisku, upozorňuje na přejaté prvky z jiných jazyků (románské, slovanské, novořecké, turecké) a stručně pojednává také o nářečním rozdělení albánštiny. Text byl zřejmě psanou verzí přednášky, kterou autor pronesl v pražském Klementinu pro Jednotu českých filologů, jak dosvědčuje pozvánka otištěná v *Národních listech* 6. června 1914 na straně 3: „O albánštině, která nyní stojí v popředí obecného zájmu, přednáší dnes v 7 hod. več. v Klementinu č. I, p. dr. Agathon Koníř, jenž na základě svých podrobných speciálních studií podá instruktivní přehled nynějšího stavu bádání o tomto zajímavém jazyce. Přednášku pořádá Jednota čes. filologů; vstup volný.“

Celkem nečekaný prvek v Konířově bibliografii představuje článek *Ludevíta Štúra „Život národů“ a Hegelova soustava filosofie dějin* (Koníř 1923), naznačující přesah autorových zájmů od filologie k filozofii (vzpomeňme, že filozofii také vyučoval). Koníř zde pojednal o vztahu Štúrova článku *Život národů* k Hegelově

konceptu filosofie dějin a ukázal, ve kterých bodech Štúr z Hegela přejímal a ve kterých jej kriticky rozvíjel.

Závěrem dodejme, že nepočtenost, roztroušenost a tematická rozmanitost Konířových textů snad souvisí s tím, že jako středoškolský učitel zřejmě neměl k soustavnější vědecké činnosti podmínky. Doba, kdy i přesto dokázali středoškolská profesori zajímavě přispívat k vědeckému poznání, je už nenávratně pryč, ale snad právě proto si i tyto celkovým významem menší osobnosti zasluhují naši dnešní pozornost.

Příspěvek vznikl za podpory grantu Grantové agentury České republiky č. 13-17435S.

Literatura

ČERNÝ, Marcel

2007 *Osobnost Josefa Karáska (1868–1916) v souvislostech české slavistiky a české literární Vídně (Příspěvek k vídeňské účasti v mezislovanských kulturních vztazích od založení Jagičova semináře do vzniku ČSR)* (Disertační práce, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav slavistických a východoevropských studií); online dostupné: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/109430/> [Přístup 7. 12. 2015]

DOSTÁLOVÁ, Růžena

2003 „List o neděli“; in Dus, Jan A. (ed.): *Příběhy apoštolů. Novozákonní apokryfy II* (Praha: Vyšehrad), s. 502–508

KONÍŘ, Agathon

1913 „W. Vondrák: Altkirchenslavische Grammatik. Zweite Auflage. Berlin, 1912. Weidmannsche Buchhandlung. XVIII a 656 str. Za 15 mk.“ [recenze]; *Listy filologické* 40, č. 6, s. 457–462

1914a „Apokryf ‚Epištola na neděli‘ v literatuře byzantské a církevněslovanské“; *Listy filologické* 41, č. 1, s. 23–35; č. 2, s. 104–111; č. 3–4, s. 217–230

1914b „Nynější stav bádání o jazyku albánském“; in *Výroční zpráva c. k. českého státního gymnasia v Praze-III za školní rok 1913–1914* (Praha: nákladem vlastním), s. 3–18

1923 „Ludevít Štúra, Život národů‘ a Hegelova soustava filosofie dějin“; in Wein-gart, Miloš (ed.): *Slovanský sborník věnovaný Jeho Magnificenci prof. Františku Pastrnkovi, rektoru University Karlovy k sedmdesátým narozeninám 1853–1923* (Praha: Klub moderních filologů), s. 330–336

1926 „Příspěvek k dialektickému slovníku moravskému“; in *MNHMA. Sborník vydaný na paměť čtyřicítiletého učitelského působení Prof. Josefa Zubatého na Univerzitě Karlově 1885–1925* (Praha: Jednota českých filologů), s. 281–301

1927–1928 „Církevněslovanské redakce apokryfu „Epištola na neděli““; *Slavia* 6, s. 308–334; a 685–708

1929 „Homilie Jana Zlatoústého o Herodiadě ve sborníku Svjatoslavově z roku 1073“; *Byzantinoslavica* 1, č. 1, s. 182–206

VEČERKA, Radoslav

2013 *Slovník českých jazykovědců v oboru bohemistiky a slavistiky* (Brno: Masarykova univerzita)

Mgr. Vít Boček, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Etymologické oddělení

Veveří 97

602 00 Brno

vitbocek@gmail.com

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia
Ročník 7 (2015)
Číslo 3–4 – Linguistica

Redakce:

prof. PhDr. Lubomír Machala, CSc. (vedoucí redaktor)

doc. Mgr. Erik Gilk, Ph.D.

doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Mgr. Martin Lukáš (tajemník redakce)

Technické zpracování: Mgr. Veronika Hanáková

Návrh obálky: Mgr. Martina Šviráková

Příspěvky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Křížkovského 10

771 47 Olomouc

Vydavatelství Filozofické fakulty UP

www.vff.upol.cz

vff@upol.cz

Adresa redakce:

Katedra bohemistiky Filozofické fakulty

Univerzity Palackého v Olomouci

Křížkovského 10, 771 47 Olomouc

tel. 585 633 177

e-mail: martin.lukas@upol.cz

Olomouc 2015

MK ČR E 18600

ISSN 1803-876X

Vychází 4krát ročně

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Bohemica Olomucensia

VYDÁVÁ KATEDRA BOHEMISTIKY FF UP V OLOMOUCI